

*Тошкент шаҳрининг
2200 йиллигига
бағишланади.*

«Албатта, биз она заминимиз бағридаги ҳар бир моддий ва маънавий мерос намунасини кўз қорачигидек асраб-авайлаш, қайта тиклаш ва таъмирлаш бўйича қилаётган бу ишларимизни кимгадир намойиш қилиш, кўз-кўз этиш учун эмас, аксинча, келажагимизни ўйлаб, онгимиз ва қалбимиз даъвати билан амалга оширмақдамиз. Токи эртага бизнинг ўрнимизга келадиган, биз бошлаган олижаноб ишларни муносиб давом эттиришига қодир бўлган ёшларимиз ана шу бебаҳо маънавий бойликдан баҳраманд бўлсин, шу асосда ўзининг кимлиги, қандай буюк зотларнинг авлоди эканини англаб етсин».

Ислом КАРИМОВ

Усмонхон АЛИМОВ

ҲАЗРАТИ ИМОМ
(ХАСТИМОМ)

Тошкент
«Movarounnahr»
2008

84(50)6
А 49

Тақризчи: Абдулазиз Мансуров

Маъсул муҳаррир: Шомухиддин Мансуров

Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси муфтий Усмонхон Алимов томонидан тақдим этилган ушбу китобда мамлакатимизда ислом дини равнақига берилаётган эътиборнинг бир қирраси сифатида сўнгги йилларда Президент И.А. Каримов томонидан Ҳазрати Имом (Ҳастимом) мажмуасининг қайта бунёд этилиши, у ерда олиб борилаётган ободончилик ишлари ва шу даргоҳда мангу ором олаётган алломаи киромлар ҳақида ҳикоя қилинади.

Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2008 йил 16 апрелдаги
487-рақамли тавсияси билан чоп этилди.

ISBN 978-9943-12-105-8

© «Movarounnahr», 2008

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ПРЕЗИДЕНТИНИНГ
ҚАРОРИ

ҲАЗРАТИ ИМОМ (ҲАСТИМОМ)
ЖАМОАТЧИЛИК ЖАМҒАРМАСИНИ
ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ ТЎҒРИСИДА

Мамлакатимиз пойтахти Тошкент шаҳрида жойлашган, халқимиз маънавий меросининг узвий бир қисми бўлган Ҳазрати Имом (Ҳастимом) меъморий мажмуаси юртимиз ва мусулмон оламида катта обрў-эътибор қозонган табаррук маскан ҳисобланади. Мажмуа таркибидаги Қафғол Шоший мақбараси, Бароқхон ва Мўйи Муборак мадрасалари, Тилла Шайх ва Намозгоҳ масжидлари каби тарихий обидалар халқимиз томонидан асрлар давомида асраб-авайлаб келинмоқда.

Бу қутлуғ даргоҳ диёримизда муқаддас Ислом дини ва унинг инсонпарварлик ғояларини кенг ёйишда йирик илмий-маърифий марказ бўлиб хизмат қилаётганини, Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланаётган Қуръони каримнинг энг қадимий ва мўътабар нусхаларидан бири бўлган машҳур Усмон Қуръони, шунингдек, минг-минглаб ноёб қўлёзмалар жаҳон жамоатчилигининг эътиборини ўзига тортиб келаётганини таъкидлаш лозим.

Ҳазрати Имом мажмуасининг тарихимиз, маънавий ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамиятини инобатга олиб ҳамда

унинг асл тарихий қиёфасини тиклаш, бу ерда кенг кўламли қурилиш-таъмирлаш ва ободонлаштириш ишларини амалга ошириш, мажмуанинг инфратузилмасини ҳар томонлама ривожлантириш мақсадида:

1. Ўзбекистон мусулмонлари идораси, Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, Фанлар академияси, республика Маънавият-тарғибот маркази ҳамда бу савобли ишга ҳисса қўшиш ва унда иштирок этиш истагини билдирган жисмоний ва юридик шахсларнинг ташаббуси билан Тошкент шаҳар ҳокимлиги қошида Ҳазрати Имом (Ҳастимом) жамоатчилик жамғармаси таъсис этилгани маълумот учун қабул қилинсин ва кенг жамоатчиликнинг мазкур жамғармани қўллаб-қавватлаш тўғрисидаги таклифлари маъқуллансин.

Жамғарманинг мамлакатимиздаги ташкилотлар, идоралар, корхоналар, тижорат банклари ва бошқа муассасалардан иборат ҳомийлар гуруҳи иловага мувофиқ эътиборга олинсин.

2. Жамғарма Ҳазрати Имом мажмуасида қурилиш-таъмирлаш, қайта тиклаш ва ободонлаштириш ишлари олиб бориладиган даврда буюртмачи сифатида фаолият юритиши, унинг асосий вазифаси мажмуа ҳудудида амалга ошириладиган қурилиш-таъмирлаш, қайта тиклаш ва ободонлаштириш ишларига кўмаклашиш учун зарур маблағларни тўплаш ва уларнинг мақсадли равишда сарфланишини таъминлашдан иборат экани белгилаб қўйилсин.

3. Жамғарма нотижорат ташкилот бўлиб, унга нотижорат ташкилотлар учун қонунчиликда кўзда тутилган солиқ имтиёзлари татбиқ этилади.

4. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги 15 кун муддатда Ҳазрати Имом жамоатчилик жамғармасининг Низомини ўрнатилган тартибда рўйхатга олсин.

5. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Вазирлар Маҳкамасининг захира жамғармасидан Ҳазрати Имом жамоатчилик жамғармасининг фаолиятини қўллаб-қувватлаш учун 500 миллион сўм миқдорида маблағ ажратсин.

6. Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси, Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги ва бошқа оммавий ахборот воситаларига Ҳазрати Имом мажмуасида амалга ошириладиган қурилиш-таъмирлаш, қайта тиклаш, ободонлаштириш, унинг инфратузилмасини ривожлантириш билан боғлиқ ишларни мунтазам ёритиб бориш тавсия этилсин.

7. Мазкур қарорнинг бажарилишини назорат қилиш Ўзбекистон Республикасининг Бош вазири Ш.Мирзиёев зиммасига юклансин.

И.КАРИМОВ,
Ўзбекистон Республикаси Президенти
Тошкент шаҳри, 2007 йил 20 февраль

МУҚАДДИМА

Аллоҳ таолога ҳамду сано, пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васалламга дурудун саловотлар бўлсин.

Дину имон ила обод бўлган юртларга Аллоҳ таолонинг файзу баракоти ёғилади, бундай жойлардан улуғ олиму фозилларни чиқаради ва бу маърифат масканлари атрофга ҳам нур таратади. Тошкентимиз шундай масканлардандир.

Ҳазрати Имом даҳаси бундан минг йил олдин ҳам халқимизнинг истеъдодли фарзанди — улуғ олим, фақиҳ, муфассир, муҳаддис, тилшунос ва шоир Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший (291—366 ҳ./903—976 м.) туфайли бутун Ислом оламида машҳур эди.

Аллоҳнинг марҳамати билан мустақилликка эришган юртимизда бошқа улуғларимиз, табаррук гўшаларимиз қаторида Абу Бакр Қаффол Шоший ҳазратларига, ул зот туғилган, яшаган ва жасадлари қўйилган муборак тупроққа ҳурмат-эҳтиром кўрсатила бошланди.

Шайх Хованд Тохур даҳаси, Кўкалдош ва Абулқосим мадрасалари, Занги ота, Қўйлиқ ота, Шайх Зайниддин зиёратгоҳлари пойтахтимизнинг маънавий кўркидир. Булар орасида қадимий Ҳазрати Имом (Ҳастимом)

маҳалласи ва бу ерда жойлашган Қаффол Шоший мақбараси, Бароқхон ва Мўйи Муборак мадрасалари, Тилла Шайх ва Намозгоҳ масжидларининг алоҳида ўрни ва аҳамияти бор.

Бутун мусулмон олами, жаҳон афкор оммаси маънавий қадриятларимиз тикланиб бораётганининг гувоҳи бўл-япти. Бу ишларнинг ўзига хос бир эътирофи сифатида Ислом Конференцияси Ташкилотининг Таълим, фан ва маданият бўйича муассасаси ISESCO (АЙСЕСКО) Тошкентни 2007 йилда Ислом маданияти пойтахти деб эълон қилди.

Ҳастимом даҳасида жуда қисқа муддатда катта қури-лиш-таъмирлаш ишлари қилингани ва натижада муҳташам Ҳазрати Имом мажмуаси бунёд бўлгани ҳам бу олий мақом бежиз берилмаганини, Тошкент ва тошкентликлар бу шарафга муносиб эканини кўрсатиб турибди.

Ушбу китобда Ҳазрати Имом Абу Бакр Қаффол Шоший, ул зот номи билан аталган даҳа, бу жойда неча юз йиллардан буён қарор топиб келган маънавий муҳит, осори атиқалар, тарихий обидалар, айниқса, бугун уларнинг «Ҳазрати Имом мажмуаси» деб аталган ажиб бир силсилада муҳташам ва гўзал шакл-шамойил олгани, янги иморатлар билан бойигани ҳақида ҳикоя қилмоқ-чимиз. Зеро, бу табаррук жой бутун Ўзбекистон аҳли, ҳатто чет элликлар ҳам соғиниб зиёратига талпинадиган марказга, файзли масканга айлангани қалбимизда ифти-хор туйғуларини уйғотади.

ЙЎЛДА КЕЧГАН ЎЙЛАР

Бош кентимизнинг ўзига хос, шарафли кечмиши бор. Баъзилар Тошкентни кейинги асрларда пайдо бўлган замонавий бир шаҳар, деб хато ўйлашади. Бундай фикр унинг ибратли тарихини билмасликдан туғилган. Тошкент қадимий шаҳар. Хусусан, улуғ фарзандлари Ислом дини юксалишига, илм-фани ривожига катта ҳисса қўшишиб, унинг донгини янада оширишган. Бу ҳақиқатни самимий бир ният билан юртдошларга ва хорижликларга етказишимиз керак. Айниқса, ярим йил ичида қилинган ишлар, бир йилга етар-етмас фурсатда таниб бўлмас даражада обод бўлган Ҳастимомдаги бунёдкорлик тарих саҳифасидан муносиб жой олишга ҳақлидир. Бу ишларни халқимизга, айниқса, ёшларга сўзлаб бериш бизнинг вазифамиз эмасми?! Ахир бу ерлар ҳам Ватаннинг бир бўлаги. Табаррук бир бўлаги. Уни ўрганган Ватанини танийди. Ватанини таниганнинг унга севгиси ошади. Зеро, Ватанни севиш имондандир, деган ҳикматли сўз ҳам бежиз айтилмаган.

Алқисса, равон йўлда шитоб билан боряпмиз. Салқин ва тоза куз ҳавоси одамни ўйга толдиради. Ҳаракат нисбатан кам. Бундай чоқларда кунлик режалаган ишларни хотирдан ўтказиш бошлайди киши. Тонгда барака

бор. Олдингизда кунингиз бутун бир умрдай ястаниб ётади. Ҳали имкониятингиз борлиги сизни ғайратлантиради. Бошлаган ишларни ниҳоясига етказишга ошиқасиз. Кўнглингизга умид солган Аллоҳ таолога юрагингиздан ҳамдлар тошади.

Дўрмон боғлари ортда қолди, қишлоқ ҳам ортда қолди. Шаҳарга яқинлашганда ўннга қайрилдик. Янги йўлдан елиб-ғизиллаб борар эканмиз, «Ўзбекистон Республикаси пойтахти Тошкент шаҳрига хуш келибсиз!» деган ёзувга кўзим тушади.

Ҳали Ҳастимомгача анча бор, ярим шаҳарни босиб ўтишимиз керак.

Икки миллиондан ортиқ аҳолиси, ўн бир тумани, беш юзга яқин маҳалласи бўлган азим шаҳарга ўрнашиш ва яшашнинг ўзига яраша ҳис-ҳаяжони ҳам, масъулияти ҳам бор. Талабалик пайтларим бу шаҳарда яшаганман, тузини тотганман, халқидан кўп яхшиликлар кўрганман. Бугун Аллоҳнинг инояти билан юртимиз мусулмонларига баҳоли қудрат хизмат қилишга қўйилган эканман, кўнглимда бу шаҳарнинг ҳаққини адо эта олармиканман, деган андиша ҳам йўқ эмас.

Азиз ва қадрдон пойтахтимизнинг бугунини кўриб, шаҳарликлар билан ҳамнафас яшаб, беихтиёр бизни беминнат бағрига олган бу олижаноб шаҳарнинг ўтмиши, бу ерда умргузаронлик қилиб ўтганларнинг ибратли ҳаётларига қизиқиш уйғонаркан кишида. Шу замин фарзанди, мард ва оқил мусулмон адибимиз Абдулла Қодирий «Мозийга қайтиб иш кўриш хайрли...» дея бежиз эслатмаган. Мустақиллик боис тикланиб, обод бўлаётган мамлакатнинг ўзини таниган, ўзлигини қадр-

ловчи фуқаролари бу борада бошқалардан ҳам кўпроқ нарсани билиб олишлари керак.

Ватанимизни, халқимизни Аллоҳ таолонинг Ўзи қўлласин. Мустақиллигимизни мустаҳкамлаб, ўтмишдагидек хайрли ва эзгу ишларимиз бугун ҳам дунё бўйлаб таралишига муяссар қилиб турибди, алҳамдулиллаҳ.

Ютуқларимизни кўролмайдиганлар ҳам оз эмас. Ёлғон ва бўҳтонлар, миш-мишлар тарқатиб, фитна кўзғамоқчи бўлганлар талайгина. Шукр, Ҳақ меҳрибон экан, ҳақиқат устувор бўлаверади. Юртимизда диний ва миллий қадриятлар тикланишига кенг йўл очилган. Диёримизда яшаётган бошқа миллат ва дин вакилларига ҳам бағрикенглик билан қараб келинади. Турли дин ва конфессиялар бемалол фаолият кўрсатиши қонун асосида белгилаб берилган. 2007 йил бошида рўй берган тарихий воқеа — Тошкент тимсолида Ўзбекистонга берилган мақом ҳар хил бўҳтонларни фош этди. Яъни, Ислом Конференцияси Ташкилотининг Таълим, фан ва маданият бўйича нуфузли муассасаси АЙСЕКСО Тошкент шаҳрини Осиё қитъасидан «2007 йилда — Ислом маданияти пойтахти», деб эълон этди. Юртимиз ўтмиши ва бугунига берилган адолатли бу баҳо кўнгилларимизни фахрифтхорга тўлдириб юборди. Халқимизни бунёдкорликка илҳомлантирди.

Бундай олий мақом берилишининг ўзига хос асослари бор, албатта. Қуръону ҳадис, фикҳ, тасаввуф каби илмлар равнақ топиб, диний маърифат юксалишида, ҳадислар тўпланиб, фатво китоблари ёзилишида, айниқса, фикҳий масалаларга жавоб топилишида мовароуннаҳрлик олимлар улуғ ҳисса қўшишганини бутун Ислом олами яхши билади. Динимизга ихлос-эътиқод юксаклиги боис диёримизда илм-

маърифат гуркираб ўсди. Имом Бухорий, Имом Термизий, Бурҳониддин Марғиноний, Имом Мотуридий, Аҳмад Фарғоний, Абу Лайс Самарқандий, Маҳмуд Замахшарий ва яна неча-неча бухорийу самарқандийу хоразмийу фарғонийу насафийлар чиқишди. Улар бутун Ислом олами бугунги кунда ҳам фойдаланиб келаётган бебаҳо китоблар битишган.

Мустақиллик туфайли бу улуғ меросдан фойдаланишга ҳам кенг йўл очилди. Қолаверса, четга олиб чиқиб кетилган, йиллаб изланган ноёб манбалар қайтариб келиняпти. Аллоҳга шукр, аждодларимиз қилиб кетган хайрли ишлар тўхтаб қолаётгани йўқ. Ўтмиш олимларимиз динимизнинг ҳамма соҳалари билан шуғулланганларидек, ҳозир ҳам хилма-хил йўналишда асарлар таълиф қилаётган муаллифларимиз бор. Араб хатини жаҳонга кўз-кўз қила оладиган моҳир хаттотларимиз етарли. Масжид-мадрасалар пештоқи, меҳроблар гардишидаги энг қийин хатларни ҳам ўқийдиган ва емирилган жойларини худди аслидай қилиб қайта тиклайдиган усталаримизни айтмайсизми.

Демак, бу эътироф бутун халқимизнинг Ислом маданияти ривожига қўшган ҳиссаси ҳамда бу жабҳадаги ишлар, анъаналар бугун ҳам давом этаётганига бир далилдир. Бу ишларда пойтахтимиз Тошкентнинг алоҳида ўрни, тошкентликларнинг беқиёс хизматлари бор.

ЭСКИ ТОШКЕНТ ҲАҚИДА

«Буюк Ипак йўли» шоҳқўчасига тушиб олдик.

Хаёлда тарих жонлангандай бўлади.

Чирчиқ ҳавзасининг унумдор марказий қисмида жойлашган Тошкент Буюк Ипак йўлининг ҳам қоқ ўртасида бўлиб, Ўрта Осиёнинг энг қадимий шаҳарларидан ҳисобланади. Манбалар хабар беришича, унинг икки минг йилликдан ортиқ бой тарихи бор.

Милоддан аввалги VI—IV асрларда Қорасув, Салор, Жун ариғи ёқаларида дастлабки қишлоқлар пайдо бўлган экан. Шулардан бири — Жун ариғи бўйидаги Шоштепанинг остки қатлампидан қалъа харобаси чиққан.

Шоштепадаги топилмалар Тошкент ҳудудида маданият худди шу даврда шакллана бошлаган дейишга асос беради. Унга кўра, Тошкентнинг ёши йигирма беш асрларга боради-ёв.

Тарихчи Муҳаммад Солиххўжа шаҳарнинг барпо бўлишини аҳоли орасида машҳур қадимий шоҳлар Кайковус ва Салор номлари билан боғлайди. Тошкентнинг Себзор даҳасида қози бўлган Раҳимхўжа эшон Алихўжа эшон ўғли эса 1892 йили «Туркистон вилояти» газетида эълон қилган мақоласида, Салор ариғини туркийлар шоҳи Алп Эр Тўнга қаздириб, Тошкентга асос солган, деб ёзади.

Милоддан юз эллик йилларча аввал Хоразм, Суғдиёна ва Шошни ўз ичига олган Қанғ давлати бўлган экан.

Тошкент ҳақидаги илк маълумотлар битилган қадимий кўлёмаларда шаҳар номи «Лююни», «Юни», «Чжеши», «Чжечжи», «Ши(тош)», «Чоч», «Шош», «Шошкент»,

«Мадинатуш Шош», «Бинкат», «Таркан» деб ёзилган.

«Тошканд» деган ном биринчи бўлиб Абу Райҳон Берунийнинг «Қонуни Масъудий» асарида учраса, кейинроқ Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида Шош вилоятининг пойтахти сифатида келтирилган.

Абу Райҳон Беруний «Ҳиндистон» асарида Тошкент номининг келиб чиқиши ҳақида сўз юритиб, «тош» сўзи аслида туркча бўлиб, «шош» кўринишини олган. «Тошканд» — тошли қишлоқ демакдир, дея изоҳ беради. Қадимий тохарлар тилидаги «қанғ» сўзи ҳам тош маъносини англатади. Бундан чиқди, қадимий юрт Қанғия — тошли ўлка дегани экан. Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотлари бўйича, Тошкент мелодий XI, XII асрларда «Таркан» деб ҳам юритилган.

XVI аср охири XVII аср бошларидан Тошкент атамаси шуҳрат топиб, унинг қадимий Чоч, Шош, Бинкат, Банокат ва бошқа номлари муомаладан чиқиб боради. XVII асрда яшаган тарихчи олим Маҳмуд ибн Вали бундай ёзади: «Шош Сайхун (Сирдарё)нинг у томонидаги шаҳар ва Туркистон (вилояти)га қарайди. Уни Чоч атайдилар. Бироқ ҳозирги вақтда у «Тошкент» номи билан машҳурдир».

Тошкентга Ислом дини қачон кириб келган?

Абул Футуҳ Фаффорнинг «Кошғар тарихи» асарида ёзилишича, Шош аҳолиси Исломни қабул қилган биринчи туркий ўлкадир. Билга хоқон замонида ҳам Нуҳ ибн Мансур Шошга қўшин билан келади ва Исфижоб (Сайрам) остоналаригача боради.

Бу маълумотдан Тошкент Ўрта Осиёда Ислом дини

ва маданияти бешикларидан экани маълум бўлади.

Абул Фазл Жалолиддин Қаршийнинг «Мулҳакатус сураҳ» асарида ҳам бу хусусда ишончли маълумотлар ва эътиборга молик ривоят келтирилади. «Шош ширин суви, мўътадил иқлими, тўкин боғ ва экинзорлари, масжиду мадрасалари билан шуҳрат топган мусулмон шаҳарларидан биридир. Ривоят қилишларича, мажусий қабилалардан бири тунда шаҳарни эгаллаб олади. Аммо тонгга яқин улар ҳар тарафдан янграётган азон садоларини эшитиб, аввал ҳайрон қолишади, сўнг ваҳимага тушишади. Ҳатто, шарманда бўлмайлик, деб қочиб қолишади. Муаззинларнинг сергак ҳолда бирваракайига тўхтовсиз азон чақиринлари сабабли Аллоҳ мажусийлар дилига кўркун солган эди».

Тошкент аҳли Ислому билан шарафлангач, шаҳар қурилиши, унинг ҳудуди, маркази борасида ҳам ўзгаришлар юз беради. Шаҳар аввалги ўрнидан тўрт-беш чақирим шимоли-ғарбда, Бўзсув каналидан чиқарилган Кайковус ариғи ёнида янгидан вужудга келади. Бу янги шаҳар араб манбаларида «Бинкат» (узоқдан кўриниб турувчи ёки қуйи шаҳар) деб тилга олинади. Олимлар ёзишларича, араблар маҳаллий аҳоли билан бирга чорвадор қабилалар ҳужумидан ҳосилдор ерларни муҳофаза қилиш мақсадида милодий VIII асрнинг етмишинчи йилларида Чирчиқ воҳасининг шимоли-ғарбий чегаралари бўйлаб Сойлиқ қишлоғи ёнидаги тоғлардан то Сирдарёгача девор қурдирганлар. Унинг харобалари «Кампир девор» номида сақланиб қолган.

Ҳақ динни топган, имонли миллатнинг юрти обод бўлади. Ўзини, ўзлигини тез англаб етади. Илмли

фарзандларининг сафи ортади, маданияти юксалади. Ислом билан шарафланган Шошда ҳам шундай бўлганига тарих гувоҳ.

IX–X асрларда Шош сомонийлар давлатига тобе эди. X аср охири — XII аср ўрталаригача шаҳар ва вилоят қорахонийлар давлати таркибида бўлди.

XIII аср ва XIV асрнинг биринчи ярмида Тошкент вилояти Чигатой улуси, XIV асрнинг иккинчи ярмидан XV асрнинг 80-йилларигача Амир Темур ва темурийлар давлатига кирди. Мирзо Улуғбек қўл остида бўлган даврда шаҳарда Регистон, Шайхонтохур мажмуалари, Жоме масжид каби муҳташам меъморий иншоотлар қурилган.

XVIII аср охирларида Тошкентни бошқарган Юнусхўжа Дашти Қипчоқ худудини ҳам тасарруфига олди. У Чимкент, Сайрам, кейинчалик Туркистон шаҳрини ҳам Тошкент давлати таркибига кирита олди.

Бу даврга доир манбалардан бирида қўйидагиларни ўқиймиз: «1800 йил бошида Тошкентда ўн минг ҳовли бўлиб, эркак аҳоли сони 40 мингга яқин эди. Ислом динига эътиқод қилувчи тошкентликлар Қуръон буюрган талаб-қоидаларга қаттиқ амал қилишади. Улар кўпроқ диний китоблар ўқиш ва ёзув — хатни ўрганиш билан машғулдир. Масжидларда намоз ўз вақтида ўқилади. Муллаларнинг обрўйи баланд».

XIX аср бошларидан то Русия истилосига учрагунича Тошкент Қўқон хонлиги тасарруфида бўлди. Бу даврга оид бир-икки маълумотни эслаб қўйсақ, кифоя деб ўйлаймиз:

Владимир Вельяминов маълумот беришича: «1850

йилга келиб, Тошкентда 270 та маҳалла, 310 та масжид, 17 та мадраса, 15 та карвонсарой бўлган, 11 мингта ҳовлида 150 минг аҳоли яшаган».

Венгрия, Англия ва Русия жосуси, венгер шарқшуноси Арминий (Ҳерман) Вамбери эсдаликларида бундай маълумотларни ўқиймиз: «1863 йилга келиб Тошкент хонлигининг Қўқондан кейинги энг катта савдо маркази ҳисобланган. Ҳозир шаҳарда Оренбург ва Қизил жар (Петропавловск) билан тижоратни кенг йўлга қўйган ўзига тўқ савдогарлар кўпчилигини ташкил этади. Тошкент эгалланса, Бухоро ва Қўқон хонликларини босиб олиш осонлашади» (А. Вамбери. «Путешествие по Средней Азии», СПб, 1867 г.)

XIX аср иккинчи ярмида Русия империяси Тошкентни босиб олиш учун ҳарбий юриш бошлади. 1864 йилнинг 1 октябрида Черняев бошлиқ рус қўшини Чимкент йўлидаги Оққўрғон тепалигига ўрнашиб, Тошкентни тўплардан ўққа тутди. Тошкентликлар қадрдон шаҳарларини қаттиқ ҳимоя қилишди. Қўқондан лашкарбоши Алимқул катта қўшин билан Тошкентга етиб келди. Черняевнинг босқинчи қўшини Чимкентга чекинди. Бироқ кўп ўтмай яна — 1865 йили 27 апрелида аввалгидан бир неча баробар кўп қўшин билан Тошкент остонасида пайдо бўлди. Чирчиқ дарёси бўйидаги Ниёзбек қалъасини эгаллаб олди. Шаҳар аҳолисини сувсиз қолдириш мақсадида Кайковус ариғи сув оладиган тўғонни бузиб ташлади.

Тошкентни қўллаб-қувватлаш учун Қўқондан яна Алимқул бошчилигида ёрдам қўшини ҳозир бўлди. Тошкентнинг шимоли-шарқидаги Шўртепа мавзеида

9 май куни ҳимоячилар ва рус босқинчилари ўртасида ҳаёт-мамот жанги кечди. Шу жангда Алимқул лашкарбоши оғир яраланди, шаҳид кетди. 14 июн куни душман аскарлари шаҳарга бостириб киришди. Уч кунлик тенгсиз жангда кўп йўқотишлар берган ва қирқ икки кун сувсиз қолган шаҳар аҳлининг таслим бўлишдан бошқа чораси қолмади. Шу билан Қўқон хонлигининг Тошкентдаги олтмиш йиллик ҳукмронлиги барҳам топди.

Черняев босқинчилигини оқлаш учун Тошкент гўё ихтиёрий равишда Россия тобелигига ўтгани ҳақида шаҳар аёнлари номидан қалбаки ҳужжат тайёрлади. Бу ҳужжатни имзолашдан бош тортган Солиҳбек Охунд ва яна олти киши Сибирнинг Томск шаҳрига сургун қилинди.

1865 йил сентябрида Оренбургдан Крижановский Тошкентга келиб, шаҳар Русия империяси тасарруфига ўтганини маълум қилди. Тошкент 1867 йилда ташкил этилган Туркистон генерал-губернаторлигининг сиёсий, иқтисодий ва маданий маркази бўлиб қолди.

Тошкент аҳли Чор Русиясига қарам, мустамлака шароитида кўплаб сиёсий, иқтисодий чекловларни, хўрликларни бошдан кечирди. 1892 йили тошкентликлар мустамлака зулмига қарши кўзғолон кўтардилар. Кўзғолон шафқатсизларча бостирилди.

1916 йил июлида эса Тошкент меҳнаткашлари оқподшонинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармониغا қарши кўтарилдилар. Бу кўзғолон ҳам бостирилди.

1917 йилнинг биринчи ноябрида Тошкент темирўл усталари ёрдамида Русия ичкарасидан бадарға қилинган большевиклар тўнтариш қилиб ҳокимиятни эгаллашди.

1918 йилдан Тошкент Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси пойтахти деб эълон қилинди. 1924 йили бошқа Ўрта Осиё республикалари қаторида СССР таркибида Ўзбекистон Республикаси ташкил топди. Пойтахти Самарқандга кўчирилди. 1930 йилдан Тошкент яна пойтахт бўлди.

Етмиш тўрт йиллик совет тузуми даврида Тошкент қанчалик каттариб, дунёга танилган бўлмасин, халқнинг миллий қадриятлари топталди, динсизлик авж олдирилди. Бу йилларда имон-эътиқодли, иқтидорли Тошкент фарзандларининг кўрган жабр-зулмлари, маънавий йўқотишларини айтиб адо этиб бўлмайди.

Ниҳоят, Аллоҳ таолонинг марҳамати ила 1991 йил 31 августига етиб келдик. Юртимиз озод бўлди, истиқлол қуёши балқиди.

Тошкентнинг жануби-шарқидан жануби-ғарбигача анча масофа бор. Пушкин номидаги кўчадан юрар эканмиз, «Кичик ҳалқа йўли»дан кесиб ўтилди. Қанча-қанча хиёбон ва майдонлар ортда қолди. Ўнг ёққа бир оз бурилдик-да, шимолдан жанубга узанган, буюк шоиримиз Алишер Навоий номи қўйилган кўчага тушиб олдик. Анҳор кўприги ҳам ортда қолди.

Айтишларича, Русия истилосидан кейин шаҳар иккига бўлинган, Анҳор кўприги ўртада чегара бўлиб қолган экан. Анҳорнинг шарқий томонида ўрислар «янги шаҳар» бунёд қилган бўлишса, ғарбида қадимий Тошкент сақланиб қолиб, маҳаллий аҳоли — мусулмонлар истиқомат қилишган.

ТОШКЕНТ ДАРВОЗАЛАРИ

X аср араб тарихчиси Истахрий Тошкент шахристони-нинг Абул Аббос, Қаср, Гумбаз номли уч; ички работнинг Хамдон, Оҳанин, Мир, Фарқон, Кад, Карманж, Кўйи Сахл, Рашидижак, Кўйи Хоқон, Кашки Деҳқон деб аталган ўн; ташқи работнинг эса Фаргад, Хашкат, Сандижак, Оҳанин, Бакридижак, Сакрак, Бофаряд номли етти — жами йигирма дарвозаси борлигини қайд этади.

Амир Темур Тошкентни иккинчи бор қўлга киритганида шаҳарнинг ўн иккита давозаси бўлган. Соҳибқирон уларни қабила ва уруғ бошлиқлари назоратига топширади. Ушбу дарвозалар Қиёт, Турк, Найман, Тахтапул, Қорасарой, Чигатой, Суғбониён, Кўкча, Камолон, Дўғлот, Бешоғоч, Арфин деб номланган.

Мозийшунослар таъкидлашича, дарвозаларнинг уруғ-қабила номи билан аталиши фақат Тошкент шаҳрига хос. Бухоро, Самарқанд, Қўқон каби шаҳарларда бу ҳол кузатилмайди.

Бир ярим аср олдин ҳам (баъзи дарвозаларнинг номи ўзгарганига қарамай) асосий мудофаа дарвозалари ўн иккита бўлган. Муҳаммад Солиҳхўжа Тошкент мудофаа деворининг айланаси узунлиги 18,2 чақиримлигини айтади. Шаҳар деворлари каби, дарвозалар ҳам вақти-вақти билан таъмирлаб турилган. Тошкент қўрғони ва дарвозалари мўғул хони Хулоку юришлари оқибатидаги вайронагарчиликлардан кейин Амир Темур даврида тикланган, таъмирланган. Ундан сўнг катта ўзгаришлар ва таъмирлашлар XVIII аср охири — XIX аср бошларида қилинган.

Бу дарвозалар Чор Русияси босқинигача мустаҳкам сақланар, мудофаа иншооти сифатида фойдаланиб келинар эди. Муҳаммад Солиҳхўжа ёзишича, Тошкентнинг Хиёбон ва Қирилмос (Камолон) дарвозаларидан рус пиёда аскарлари, Кўкча дарвозасидан эса отлиқлари бостириб киришган. Амир Темур даврида «Камолон» деб юритилган, кейинчалик «Қирилмос» деб аталган дарвоза яқинида шу номдаги тепалик бўлган. Тошкентни руслар босиб олгач, Черняев буйруғига кўра тепаликни девор билан ўраб, қўрғон қилинган ва «Тупроққўрғон» номини олган.

1865 йили Русия истило қилганидан кейин Тошкент ҳақиқий эгаларидан ажради. Жуда катта шикаст етказилган дарвозалари ярим вайрона ҳолида эътиборсиз қолди, аста-секин емирила бошлади.

ЎРДА

Ўрдага етиб келдик. Тошкент тарихининг шонли қисмларидан бўлган бу жойни алоҳида тилга олмасак бўлмайди.

«Ўрда» деб даставвал турк-мўғул халқларининг бир ёки бир неча қабилага мансуб уруғ-аймоқлари йиғинига айтилган. Тарихда Оқ Ўрда, Қизил Ўрда, Олтин Ўрда деган давлатлар бўлгани маълум. «Ўрда» сўзи, иккинчи маъносига кўра, турк-мўғул давлат бошлиқлари пойтахти, қароргоҳини билдирган. Тошкентдаги «Ўрда» номи худди шу маънода таомилга кирганидан тарих гувоҳлик беради. Тошкент Чигатой улусига тобе бўлган замонлардан бошлаб, аввал ҳисор, арк каби номлар билан аталган ҳокимлар қароргоҳи, давлат маҳкамаси жойлашган

қўрғон Тошкентда «ўрда» деб юритилган. Маълумотларга кўра, турли даврларда Тошкент шаҳрининг беш ўрдаси бўлган.

Биринчи ўрда Тошкент шаҳрининг ҳозирги Мовароуннаҳр, Саид Барака, Моштабиб ва Фарғона йўли кўчалари оралиғида жойлашган. Унда қадимги Шош пойтахти харобаларини кўриш мумкин.

Иккинчи ўрда ҳозирги Эски Жўва, Хадра, Чорсу ва шаҳар бозори оралиғида бўлган.

Тошкентнинг учинчи ўрдаси XVI–XVII асрларда шаҳарнинг жанубида, Бешоғоч даҳасининг Қоратош маҳалласида тикланган. У XVII аср бошларида Бухоро хони Имомқулихон (1611–1642) қўшинлари томонидан вайрон қилинган, XIX асрга келиб, «Эски ўрда» деб юритилган.

Тўртинчиси Юнусхўжа (1784–1803) барча даҳаларни бирлаштиргач, Шайхонтоҳур даҳасида бунёд эттирган кичик ўрдадир. Бу ўрда Тошкент Қўқон хонлигига қўшиб олинган йиллари қаровсиз қолади.

Бешинчи ўрда Анҳорнинг соҳилида қурилган (ҳозирги «Ўрда» яқинида) ва Қўқон хони ноиблари — шаҳар ҳокими қароргоҳи эди. 1813 йили Тошкентда бўлган Ф.Назаров мазкур ўрда ҳақида бундай ёзади: «Ўн минг аскар сиғадиган бу қўрғон шаҳардан 1,4 верст (чақирим) масофада, Қўқонга бориладиган томондан икки қават баланд тошдевор ва иккита чуқур хандақ билан ўралган, шаҳар томонидан фақат бир қават девор ва эни 50 саржин (1 с. — 2,13 м) келадиган чуқур канал ажратиб туради. Ўрдага фақат торгина сўқмоқдан ўтиш мумкин. Қўрғоннинг ўртасидаги баландликда сарой қурилган, атрофини

чуқурлиги 7 саржин келадиган уч қатор хандақ ўраб туради. У Лашкар Бекларбеги даврида қазилган ва Анҳорнинг юқори қисмигача борган».

КЎЧАЛАР

Шаҳримизнинг кенг, равон, ёруғ ва серқатнов кўчалари дарёдай мавжланади. Қадимдан ҳам Буюк Ипак йўли устида бўлган Тошкентнинг номи чиққан йўл ва кўчалари кам бўлмаган. Орқакўча, Жаркўча, Мўғулкўча, Хўжакўча, Ўркўча, Қиёт торкўча, Тиккўча, Чархкўча, Қозикўча, Учкўча, Қанғликўча, Торкўча, Чуқуркўча каби номлар қулоққа чалиниши билан бу кўчаларнинг жойлашуви, уларда кўпроқ кимлар яшаши маълум бўлади. Шунингдек, ўтган асрларда машҳур бўлган Катта Қўқон йўли, Хўжанд йўли, Паркент йўли, Зангиота йўли, Чимкент йўли каби йўллар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

XVIII асрнинг 30-йилларида Тошкентда бўлган К. Миллер шаҳарда саккизта катта кўча бўлганини ва уларнинг барчаси шаҳар дарвозаларига олиб чиқишини қайд қилган.

Биз ҳозир Алишер Навоий марказий кўчасидан ўтдик. Бундан икки аср олдин ҳам у Эски шаҳарнинг энг катта кўчаси ҳисобланган. Номи ҳам шунга кўра «Каттакўча» деб аталган. «Тарихи жадидаи Тошканд» асаридаги маълумотларга кўра, ушбу Каттакўчанинг Анҳор ариғи ва Шайх Хованд Тохур мозори атрофлари «Шайхонтоҳур» кўчаси деб аталган. Юнусхон, Хожа Рўшноий, Бобойи Обрез мозорлари, Эшонқули додхоҳ мадрасаси ана шу

Каттакўча бўйида жойлашган эди. 1884 йилдан Тошкент кўчаларига тош ётқизиш бошланган. Шунда биринчи бўлиб Каттакўчага тош тўкилган ва у аҳоли орасида «Тошкўча» номини олган.

Эски шаҳар ҳудудида айрим катта кўчаларга аҳоли берган номлардан баъзилари: Шайхонтоҳур, Жаркўча, Ўқчи, Оқмасжид, Қуйи Оқмасжид, Чархчилик, Себзор, Қорасарой, Ҳазрати Имом, Сағбон, Чифатой, Кўкча, Самарқанд дарвоза, Бешоғоч, Чақар, Арпапоя, Камолон, Анҳор.

Ҳозирги Қорасарой кўчаси — Ҳазрати Имом мажмуасига олиб борадиган йўл 1929 йилгача Ҳазрати Имом номи билан атаб келинган. Сўнгра Ҳамза кўчаси деб ўзгартирилган. 1991 йилдан эса ҳозирги номини олди.

Албатта, ҳозир Тошкент катталашиб кетган. Кўча ва йўллари икки мингга бориб қолган. Ҳар куни пойтахтликлар ва шаҳримиз меҳмонлари хизматида. Бу йўлларда ҳаракат қатнови бир текис ва қулай бўлиши учун бирқанча кўприк қурилди. Шунингдек, истиқлол йилларида пойтахтимиз ва унга туташ ҳудудларда кўплаб йўллар, йўл ўтказгичлар, кўприклар барпо этилди.

АЗОН САДОЛАРИ

Қорасарой кўчасига етаёзганимизда тўрт томондан азон садолари янграй бошлади. Бу улуғ чақириқ сўзларининг маъноларини ўзимча дилимдан ўтказаман: «Аллоҳ улуғдир! Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ! Муҳаммад (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) Аллоҳнинг элчисидир. Намозга шошилинглар! Нажотга шошилинглар! Намоз

уйқудан афзалдир. Аллоҳ буюқдир. Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ».

Бу дунёда имонли кишига азон садоларидан кўра улуғ даъват, халоскор нидо бўлмаса керак!

Йўл четларида одам қоралари кўзга ташланиб қолди. Беихтиёр кўнглим ёришиб кетди. Ахир Яратганнинг ризолигини топишга ундовчи бундай садонинг янграшини эшитмай, армон билан ўтиб кетганларнинг қанча-қанчасини биламан...

Не саодатки, намозга шошилаётган бу инсонлар ҳақиқатдан ҳам нажотга шошилишяпти. Аллоҳ берган ҳадсиз-ҳисобсиз неъматларга шукрона билдиришмоқчи. Иншааллоҳ, Аллоҳнинг наздида уларнинг мартабаси юксалади. Турли кулфат ва бахтсизликлардан асранадилар.

Аллоҳ таоло марҳамат қилади*: «Намозни мукаммал адо этингиз ва закот берингиз» (Бақара, 110);

«Албатта, намоз фаҳш ва ёмонликлардан қайтарур! Албатта, Аллоҳнинг зикри (барча нарсадан) улуғдир!» (Анкабут, 45);

«Дарҳақиқат, инсон бетоқат қилиб яратилгандир. Қачон, унга ёмонлик (камбағаллик ва мусибат) етса, у ўта бесабрлик қилувчидир. Қачон, унга яхшилик (бойлик ва саломатлик) етса, у ўта ман этувчи (бахил)дир. Фақат намозхонлар бундан мустаснодирлар» (Маориж, 19—23);

«Қуёш оғишидан то тун қоронғусигача намозни мукаммал адо қилинг ва тонгги ўқишни (бомдод намозини) ҳам (адо қилинг). Зеро, тонгги ўқиш (фаришталар) ҳозир бўладиган (намоз)дир» (Ал-Исро, 78);

«Дарҳақиқат, мўминлар нажот топдилар. Улар

намозларга (қўрқув ва умид билан) бўйин эгувчи кишилардирлар. Улар (барча) намозларини (вақтида адо этиб, қазо бўлишидан) сақланувчи кишилардир» (Мўминлар, 1—2, 9).

Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) бундай дейдилар:

«Мўминлар хуфтон ва бомдод намозларидаги савобни билганларида эди, бу намозларни жамоат билан ўқиш учун эмаклаб бўлса ҳам масжидга келишар эди»;

«Намоз жаннатнинг калитидир»;

«Намоз диннинг устунидир»;

«Намоз мўминнинг меърожидир».

Бу оят ва ҳадисларни ҳаётига дастуриламал қилганлар юртимизда ҳам озмунча эмас. Бунинг тасдиғини жамоат билан бирга бомдод намозини адо этаман деб бу ерга келганлар кўрсатиб турибди. Мамлакат бўйича икки мингдан зиёд жоме масжид эшиги намозхонлар учун очиқ. Шулардан бир юз ўн бештаси биргина Тошкент шаҳридадир.

Хушуъ-хузуъ билан бомдод намози адо этилиб, юртимиз, халқимиз, юртбошимиз ҳаққига астойдил, юракдан дуо қилдик.

Намозхонлар секин тарқала бошлашди. Ҳазрати Имом жоме масжидининг улкан ва чароғон хонақоҳига қайта-қайта боқарканман, кўзларим қувнади, дилим тўлқинланди.

ЮРТБОШИМИЗНИНГ ОЛИЖАНОБ МАҚСАДИ

Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи васаллам): «Амаллар ниятга боғлиқ», — деганлар.

Муҳтарам Президентимизнинг ҳам: «Шу диёрга бош бўлсам, юртни маънавият ўлкасига айлантираман, улуғлар хотирасини эъзозлайман, ётган жойларини обод қиламан, меросларини халқимга етказишга астойдил ҳаракат қиламан», — деган холис ниятлари бўлган эканки, мамлакатимизда олиб борилаётган савоб ишларда бунинг амалий натижаларини кўриш, ундан баҳраманд бўлиш бахти бизга муяссар бўлди, бўлаётир.

Самарқанддаги Имом Бухорий ва Имом Мотуридий зиёратгоҳлари, Бухородаги Абдулхолиқ Гиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд ва Масжиди Калон мажмуалари, Фарғонадаги Аҳмад Фарғоний ва Бурҳониддин Марғинович ёдгорликлари, Сурхондарёдаги Ҳаким Термизий ва Имом Термизий, Хивадаги Ичан қалъа, Шаҳрисабздаги Доруттиловат, Қарши шаҳридаги Одина ва Кўкгумбаз обидалари, Кармана шаҳридаги Қосим Шайх Азизон мақбараси сингари ўнлаб қадамжо ва зиёратгоҳларнинг обод бўлгани айни ҳақиқат. 2007 йилга келиб эса, пойтахтимиз Тошкентнинг қадимий мавзеларидан бири, азим шаҳарнинг минг йиллардан буён маънавий маркази бўлиб келган Ҳастимом

мавзеида улуғ ишлар қилинди. Абу Бакр Қаффо Шоший тимсолида ўтмишда ўтган олиму фузалолар хотирасига эҳтиром кўрсатиш бошланди. Унинг кўлами мамлакат миқёсида аҳамият касб этди.

Бу фидойилик ва муҳаббат замирида қандай улуғвор мақсадлар ётганини юртбошимизнинг ўзлари фавқулодда бир тарзда ифодалаб берганлар:

«Энг аввало, бу ишларни амалга ошириш замирида савоб деган олижаноб тушунча ётади. Савоб — улуғ инсоний фазилат, юксак исломий қадриятлардан биридир. Менинг комил ишончим шуки, савоб ишни ҳар ким қилиши керак, савоб ишни ҳар кун қилиш керак.

...Савобли ишларни қилган одамга, унинг элу юртига, албатта, Аллоҳнинг раҳматлари ёғилади. Муқаддас Куръон оятида таъкидланганидек, «Яхшиликнинг мукофоти фақат яхшиликдир». Биз эзгу ишларни қанча кўп қилсак, улуғ аждодларимизнинг иззат-икромини жойига қўйсак, уларнинг табаррук номларини бутун дунёга тараннум этсак, Яратган Аллоҳ бизни бало-қазолардан асрайди, бизга куч-қудрат ато этади, йўлимизни очиб беради.

...Бутун умрини имон ва эътиқод, ватанпарварлик ва инсонпарварлик, поклик ва ҳалоллик, илм ва маърифат, адолат ва диёнат йўлида фидо этган зотларнинг мўътабар хоклари макон топган заминнинг қадрига етиш керак. Агар шундай инсонлар бўлмаса, улар даҳосининг нафаси сезилиб турмаса, ҳар қандай замин оддий тупроқ бўлиб қолаверади.

...Бу мураккаб ва қалтис замонда йўлимизда офир синов ва тўсиқлар дуч келганида, улар қаршисида чорасиз қолганимизда, мислсиз машаққатлар ҳолдан тойдирганида ҳам биз куч-қудратни қаердан оламиз?

Энг аввало, Аллоҳ таолонинг бизга кўрсатаётган марҳаматидан оламиз.

Мана шундай вазиятларда бизга метин ирода, сабр-матонат бахш этадиган буюк ва чексиз яна бир манба бор. Бу манба улуғ аждодларимизнинг қонимизда жўш ураётган азму шижоатидир.

...Истиқлол даврида мана шундай лойиҳаларни тузиш ва амалга оширишда бош бўлиб турганимдан, шу олижаноб ишларга ҳисса қўшиш насиб этганидан кўпчилик қатори мен ҳам бениҳоя мамнунман. Айниқса, ал-Бухорий мажмуи лойиҳасининг ташаббускори бўлганимдан, унинг шу шаклда, шу мазмунда барпо этилишида ҳиссам борлигидан умрим борича фахрлиниб юраман».

(Имом Бухорий ёдгорлик
мажмуининг очилиш маросимида
сўзланган нутқдан. 1998 йил, 23 октябрь.)

Худди шундай Ҳазрати Имом мажмуасини барпо этиш ташаббускори, раҳнамози, Ҳазрати Имом жоме масжидининг бош меъмори бўлишдек салоҳият ва жонбозлик ҳам юртбошимизга насиб этди. Шунингдек, бу сафар у кишида юрт ва халқ раҳнамосига хос яна бошқа фазилатларнинг гувоҳи бўлдик. Президентимиз халқимизнинг қалбига қўл солдилар, элнинг бир бўлиб, қалб амри билан адо этадиган бунёдкорлигига, ҳиммати, саховатига туртки бердилар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ҳазрати Имом (Ҳастимом) жамоатчилик жамғармасини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги қарори матбуотда эълон қилинган куни юртбошимизнинг «Туркистон-пресс» нодавлат ахборот агентлиги мухбири саволига жавобини ҳам ўқишга муяссар бўлдик. Унда халқимизнинг қутлуг ўтмишига ва бугун олиб борилаётган ишларга баҳо берилган. Бунинг халқаро эътирофи таъкидланган. Энг муҳими, Ҳазрати Имом мажмуасида бошланган кенг кўламли ишларга оқ фотиҳа берилди. Қолаверса, биз диний соҳа кишилارининг Исломни кишилар қалбига жо қилишдек хайрли ишимизнинг ҳам нозик нуқталари кўрсатиб берилди. Шу боис суҳбатнинг айрим ўринларини алоҳида келтирмақчиман.

«Биз бугун гувоҳ бўлиб турган юксак эътироф — Тошкентга «Ислом маданияти пойтахти» деб ном берилишига асос бўлган омиллар ҳақида тўхталадиган бўлсак, уларнинг тарихий, маданий ва маънавий жиҳатлари ҳақида кўп гапириш мумкин. Лекин мен, шу фурсатдан фойдаланиб, фақатгина иккита муҳим йўналишга эътиборингизни жалб қилмоқчиман.

...Ҳеч шубҳасиз, бу масалада номзод мамлакатнинг умумий тарихи, хусусан, Ислом дини билан боғлиқ тарихи катта рол ўйнайди. Шунингдек, мазкур халқ ҳаётидаги мусулмон динига хос қоида ва арконлар, қадимий анъана ва қадриятлар, ушбу юртнинг асрлар давомида Ислом цивилизацияси ва маданиятига қўшган ҳиссаси, бу ерда қандай юксак тафаккур соҳиблари, буюк

уламолар яшаб ўтгани ва улар қолдирган илмий-маънавий мерос инобатга олиними муқаррар. Шу билан бирга, номзод мамлакат томонидан бугунги кунда ана шу ноёб ва мўътабар мероснинг қай тарзда сақлаб, асраб-авайлаб келинаётгани, уни ҳар томонлама ўрганиш, кенг омма, айниқса, ёшлар онгига сингдириш, жаҳон жамоатчилигига тарғиб ва тараннум этиш юзасидан қилинаётган ишларга алоҳида баҳо берилиши табиий.

...Ўз-ўзидан равшанки, Тошкент шаҳрига «Ислом маданияти пойтахти» деган юксак ном берилиши бизнинг зиммамизга катта масъулият юклайди. Айниқса, неча юз йиллар мобайнида юртимиз ҳудудида яратилган буюк маданий ва маънавий мероснинг туб моҳиятини, унинг кўпчиликка маълум бўлмаган қирраларини нафақат мусулмон олами, балки бутун жаҳон аҳлига кенг тарғиб қилиш, шу тариқа Ислом дини тинчлик, маърифат, юксак ахлоқ ва одоб ифодачиси эканини яна бир бор намоён этиш борасида ҳали кўп ишлар қилишимиз зарурлигини биз яхши англаймиз.

Шу борада Тошкент шаҳрида жойлашган, Қуръони каримнинг энг қадимий ва мўътабар нусхаларидан бири бўлган машҳур Ҳазрати Усмон Қуръони сақланаётган Ҳазрати Имом мажмуасида кенг кўламли қайта тиклаш, қурилиш ва таъмирлаш ишларини амалга ошириш фурсати келганини мамнуният билан қайд этмоқчиман».

Муҳтарам Президентимиз тарихий муҳитни, табиий жараёни авайлашга, яъни, аждодларимиз ҳар бир тарихий иморатни қандай тиклашган бўлса, ўшандай сақлашимиз кераклигига ҳамиша эътибор бериб келадилар. Шу ўринда бундан тўққиз йил олдин ўзим гувоҳ

бўлган бир воқеани эслатиш ўринлидир.

1998 йил 8 июль куни. Самарқанддаги Имом Бухорий мажмуасини бунёд этишда чинор остидаги эски ҳовузни бузиб, ўрнига фаввора ўрнатган, наздимизда ишни жуда қойиллатиб, Президентимизнинг мақтовини кутиб турган эдик. Бироқ у киши мажмуани айланар эканлар, мендан:

— Неча туп чинор кесилди? — деб сўрадилар.

— Бирор туп ҳам чинорга текканимиз йўқ.

— Жуда тўғри қилгансизлар, — дедилар Президент хурсанд бўлиб. — Бу чинорлар бизга аждодларимиздан ёдгор. Тарихимизни, ота-боболаримизни эслатиб туради. Имом Бухорийни зиёрат қилгани келган алломалар, подшоҳлар, вазирлар иссиқ кунда, қор-ёмғирли совуқда шу чинор остида жон сақлашган. Шунинг учун бу азим дарахтларни кўз қорачиғидек асрашимиз керак. Керак бўлса, бу мажмуанинг чиройига чирой кўшиб турган ҳам шу чинорлардир.

Шундан кейин Ислом Абдуғаниевич чинорлар ҳаётини ўйлаб, фаввора эмас, табиий ҳовуз қурилсин, дея кўрсатма бердилар. Муҳтарам юртбошимизнинг касблари қурувчи бўлмаса-да, берган оқилона маслаҳатлари катта тажрибага эга қурувчилар, меъморларни ҳам қойил қолдирган эди.

Янги ҳовуз эскисидан каттароқ бўлгани ва атрофига чим босиб кўкаламзор қилингани боис кўзга яқин, жуда кўркемдир.

«Ҳақиқат амалга ошгунича такрорлашдан чарчамаслик керак», — деб ёзади бир донишманд. Ҳақиқатдан ҳам шундай. Ҳазрати Имом мажмуасини бунёд этишда ҳам ҳар бир тарихий нуқта, табиий шароитга эътибор бериш кераклиги алоҳида таъкидланди.

«...Бундай савобли ишларда иккинчи даражали нарсанинг ўзи йўқ, Чунки, такрор айтаман, бу халқимизнинг тарихий хотираси, миллий ўзлиги ва маънавиятининг юксалиши билан узвий боғлиқ масаладир. Шунинг учун ҳам бу жараёнда обидаларни нафақат қайта тиклаш ва таъмирлаш, айти вақтда уларнинг ён-атрофидаги ўзига хос табиий муҳитни асл ҳолида сақлаб қолиш каби масалаларни ҳам биз эътибордан четда қолдирмаслигимиз керак», — дейди Юртбошимиз.

Очиғи, кимлардир ўз дунёқараши, ҳамма нарсани пул билан баҳолашидан келиб чиқиб, маблағ бўлса, ҳамма нарсани бажариш мумкин деб хомхаёл қилади. Президентимиз эса табаррук жойлар тикланишида ўтмишга ижобий муносабат фақат шу билан ҳал бўлиб қолмаслигини юксак маданият билан тушунтирдилар, уқтирдилар: «Таъкидлаш керакки, тарихий ёдгорликларни қайта тиклаш — бу фақат тегишли маблағ ва куч-имконият топишдангина иборат эмас, балки, биринчи галда, жиддий илмий ёндашувни, нозик дид ва маҳоратни, чуқур билим, тажриба ва юксак салоҳиятни, керак бўлса, маънавий покликни талаб қиладиган мураккаб соҳадир».

БИР ЙИЛ ОЛДИНГИ МАНЗАРА

Ўзбекистон мусулмонлари идораси Бароқхон мадрасида жойлашган эди. Кимдир бу ерга келмоқчи бўлса, боши қотарди. Бино ёнигача бирон-бир жамоат улови юрмайди. Марказдан, йўл устидан чеккадаги бу тарихий бино худди қуршовда қолган кўҳна, нотавон қалъани

эслатарди. Қорасарой кўчаси бўйлаб ўтаётганларга олишдан пештоқигина кўринар, аммо унга борар йўл қаердан ўтишини меҳмон била олмасди. Очиғи, турар жой иморатлари ўртасидан ўтган эгри-бугри, тор кўчани ҳисобга олмаганда, унга борадиган росмана йўл йўқ эди. Қиялаб кетган кўчада эса, рўпарадан келаётган йўловчини ё машинани кўриш қийин, мабодо иккита машина рўпара келиб қолса, зўрға ўтишар, қисқаси, бу йўлдан юришга мажбур бўлганлар юрагини ҳовучлаб, қийналиб манзилни топар эди. Қафқол Шоший мақбараси кўпчиликдан яширин сақлангандек, янаям оралиқларда хароба ҳолда турарди. Кунчиқардаги Намозгоҳ масжидининг гумбази нураб кетган эди. Бароқхоннинг рўпарасидаги Тилла Шайх масжиди, унинг ҳовлисида қолган Мўйи Муборак мадрасасининг аҳволи бундан-да ғариб. Шундоқ ўнг томонида ўрта мактаб биноси жойлашгани боис берилиб ибодат қилиш имконияти ҳам чекланган эди...

СОВЕТ ДАВРИДА

Маъҳадда ўқиган давримда бу ернинг хароб аҳволини ўз кўзим билан кўрганман. Пойтахт аҳли, хусусан, эски шаҳарда умргузаронлик қилаётган отахонлар билан суҳбатлашиб, яна кўп нарсаларни билиб олдим. Даҳрий тузум даврида динимиз тақиқланиб, имонимизга жароҳат етказилди. Буюк аждодларимизнинг ўлмас меросигина ёмонотлиқ қилиниб қолмасдан, уларнинг хоклари қўйилган жойлар, азиз зиёратгоҳлар ҳам топталди. Жумладан, Тошкентда ҳам. Бу ҳақда мен гапирганимдан кўра, аёвсиз ва ачинарли манзарани ўз кўзи билан кўрган,

шу ерда яшаган баъзи кишиларнинг хотираларини келтиришни ўринли деб билдим.

Ёзувчи Абдуқаҳҳор Иброҳимов ёзишича, Абу Бакр Қаффол Шоший мақбарасининг ғарб томони сомонбозор бўлган. Олдидаги катта саҳн эса мол бозори эди. Бу ер табаррук жой экани, Қаффол Шоший улуғ олим ва авлиёлардан ҳисобланиши ҳеч кимнинг эсига келмас эди. Қирқинчи йилларнинг охири — эллагинчи йилларнинг бошларида мол бозори бу ердан бошқа ёққа кўчирилиб, ўрнини чайқов бозори эгаллади. Чайқов бозори ҳар куни эрта тонгдан кечкурунгача бўларди. Бу ердаги осори атиқалар оёқости бўлиб, путури кетиб ётарди. Қаффол Шоший мақбараси эшиги қулфлоглиқ бўларди. Намозгоҳ жоме масжиди биносига шофёрлар тайёрловчи мактаб кўчиб келган эди. Бароқхон мадрасаси ҳужраларида ногиронлар, сўққабошлар яшашарди, уларнинг кўпи оврупалик эди. Мадрасанинг жануби-шарқий бурчагидаги хонақоҳи керосин дўкони қилинган...

Мўйи Муборак мадрасаси ҳам қаровсиз бўлиб, ёпиб қўйилган эди. Унинг жануби-шарқий бурчаги — Маҳвота ҳовузи тарафидаги битта ҳужрасида паст бўйли, йўгон гавдали киши яшар, носвой ва тамаки сотар эди. Ҳастимом мавзеидаги шунча исломий бинолардан фақат биттаси — Тилла Шайх жоме масжидигина вазифасини ўтарди, холос. Унда кунлик беш вақт намоз адо этиларди, айниқса, жума кунлари эрта пешиндан бошлаб масжид ҳовлиси ҳам намозхонлар билан гавжум бўларди.

«Ҳастимом хотиралари»
(«Моҳият» газетасининг 2007 йил 27 июль сонидан).

Зиёвуддин ҳожи Ҳусниддин қори ўғли, 73 ёш:

— Мен Ҳастимом мавзеида туғилганман. Болалигим, ёшлигим шу ерда ўтди. Уйимизгача Ҳазрати Имом Қаффо Шоший мақбараларидан уч юз одим ҳам чиқмайди. Шу боис мақбарага кўзим тушиши билан руҳиятимга бир нур ингандай бўлади. Лекин ўтган совет даврида динимизга қилинган ҳужумлар, имон эгаларига ўтказилган зуғумларни ўйласам, беихтиёр хўрлигим келади.

Раҳматли отамиз Ҳусниддин қори ҳам Қуръони каримни хатм қилганлар, Китобни ҳеч қўлларидан қўйгилари келмасди.

Аммо отамиз каби илмли зотларнинг даҳрийлар тақиқу тазйиқларидан тортган заҳматлари, кўрган жабру зулмлари кўп бўлган. Хусусан, жума кунлари, айниқса, ҳайит байрамларида намозни бемалол ўқишга қўйишмас, ошкора ва зимдан, хусусан, ёшлар орасидан ибодатни адо этмоқчи бўлган битта-яримтани кўриб қолишса борми, қора рўйхатга олинар, сўнгра тавбасига таянтиргунча жисмоний ва маънавий қийноқларга, камситишларга дучор қилинар эди. Шу боис ўзим ҳам даҳшатларнинг нишонига тушмаслик учун кўпинча шаҳарнинг узоқ жойларига бориб, ҳайит намозларини адо этган пайтларим кўп бўлган...

Шорасул Шомаҳмудов, 77 ёш:

— Фаҳм-фаросатли одам қабристонга эҳтиёт бўлиб қадам босади, аждодлар руҳини безовта қилишдан ўзини сақлайди. Аммо қадимий Тошкентнинг маркази, улугларнинг мақбаралари бўлган бу табаррук жой совет даврида ҳақиқатдан ҳам қаровсиз аҳволга ташлаб қўйилган эди. Катта қабристон текисланиб, ўрнида аввал мол бозори, кейин чайқов бозори қилинди. Буям етмагандек,

60-йилларга келиб, худди шу жойда кинотеатр қуришди. Ҳаммаёқда қий-чув... Эмин-эркин ибодат, ўтганлар руҳига Қуръон тиловат қилиш имконияти йўқ ҳисоби эди...

Каримуллоҳ Иномов, имом:

– Иккинчи жаҳон уруши айна қизиб турган паллада мустабид тузум ноилож мусулмонларга ҳам ибодат қилишга рухсат берганида Эшон Бобохон ҳазратлари Мусулмонлар идорасининг биноти айна эски шаҳар марказида бўлиши керак, деб айтганлар. Чунки кўп улуг олимлар ўтган бу жой яна мусулмонларни бирлаштирадиган марказ бўлишидан умид қилинган. 1943 йили худди шу Ҳастимом даҳасидаги Шайх Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон ҳовлиларида Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний назорати иш бошлайди. Кейинроқ Бароқхон мадрасаси ва «Тилла Шайх» масжиди диний назоратнинг ихтиёрига берилади. 1956 йилда идора Бароқхон мадрасасига кўчиб ўтгач, ёнида жойлашган «Тилла Шайх» масжиди намозхонлари кўпайди. Идорада хизмат қилган, ташриф буюрган киши «Тилла Шайх»да намозини ўтаб, ёнидаги «Мўйи Муборак» мадрасасини зиёрат қилиб кетадиган бўлди...

Бир-бири билан аҳил, улкан ишларда қўлни қўлга берган халқнинг келажаги буюк бўлади. Мен Ҳазрати Имом мажмуаси бунёд бўлишида ана шундай саховатли ва меҳнатқаш, Аллоҳ ризолиги йўлида астойдил яхши ишга, бунёдкорликка ўз ҳиссамни қўшай, дея жонбозлик кўрсатган халқни кўрдим. Бу ернинг ҳурматига йўлдан

отлиқ ўтса, уловидан тушиб, яёв юрган. Бу эҳтиром ҳамон тошкентликлар қалбида сақланиб қолган экан. Тикланишини эшитиб, чандон хурсанд бўлиб кетишди. Президентимизнинг Ҳастимом жамоатчилик жамғармасини қўллаб-қувватлашга доир қарори уларнинг саховати ва ҳимматини кучайтирди. Ҳисса қўшишга ҳуқуқий имконият яратди. Халқнинг улкан ишларда камарбаста бўлишига йўл очди. Бу ерда иш 2006 йилнинг декабрида бошланган, январда ҳам давом этаётган бўлса-да, матбуотда «Ҳазрати Имом (Ҳастимом) жамоатчилик жамғармасини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги қарор эълон қилинган, ундан кўпчилик хабар топди.

Бунёдкорликни қўллаб-қувватлаш бўйича икки хил йўналишда ёрдам бериш, қалб амри билан эҳсон қилиш бошланди. Биров цемент, биров гишт, биров темир келтирди. Саховатли тадбиркорлар, корхоналар имконлари қадар маблағлари билан ҳисса қўшишди.

Халқимиз ҳеч қачон умумхалқ ишидан ўзини чеккага олмаган. Шу халқ иккинчи жаҳон уруши айни қизиган бир паллада қўл кучи билан қирқ беш кунда Фарғона каналини қазиб битирганини биламиз. Ҳазрати Имом мажмуасида ҳам ишини санъат даражасида қойилмақом бажарган қўли гул усталар, муҳандислар, меъморлар, қурувчилар қаторида қалб амри билан келиб ишлаганлар бўлди. Айниқса, ёшлар ўзларини кўрсатишди. Тошкентнинг бир қанча маҳаллаларидан, масалан, «Ҳастимом», «Истиқлол» маҳаллаларидан тузилган ихтиёрий гуруҳ ёшлари эртаю кеч жавлон уришди. Талабаларимиз ўқишдан бўшади дегунларича шу ерга ошиқишганича, пойдевор қўйиб, гишт теришда, том ёпишу йўл сошлашда

тер тўкишганига ўзим гувоҳман. Ҳатто шаҳримиз аёллари, бу тарихий ишда бизнинг ҳам ҳиссамиз бўлсин, дея нон ёпиб, бериб юборишар эди.

Қишнинг инжиқ, аёвсиз феъли маълум. Уйимизни тешик-туйнугигача беркитиб, қувурлардан иссиқлик босимини кўтармасак, эмин-эркин ўтириб бўлмайди. Шундай пайтда очиқ майдонда ишлашни айтинг. Бу йил қишда қорнинг авжи ёмон бўлмади, баҳорда ёмғир роса армонсиз ёғди. Бироқ мажмуа қурувчилари қор-ёмғирларни писанд қилмай, тонгдан ярим кечагача иш-лашарди.

Даставвал, тарихий обидалар «Бароқхон», «Мўйи Муборак» мадрасалари, «Тилла Шайх» масжиди, Қаф-фол Шоший мақбараси тўла таъмирланди. Сўнг Ўзбекистон мусулмонлари идораси биноси қурилиши жадаллади. Мажмуа хиёбонларини кўркам қилиш пайида бўлинди. Ва ниҳоят барча куч янги жоме қурилишига сафарбар этилди.

Президент қарори чиққанидан то тарихий иморатлар таъмирланиб, идорамизнинг янги биноси битгунига қадар бўлган муддатни агар ҳисобласак, икки ойдан ошмайди. Кейинги қирқ кунда эса масжид қурилиши ҳам ниҳоясига етди. Жавзо (июл)нинг ўртасида «Ҳазрати Имом» жоме масжидида жамоат бўлиб, илк жума намозини адо этдик!

Демак, кўпи билан тўрт ой ичида Тошкентнинг қадимий марказида, аждодларимиз руҳини шод этадиган, авлодларни эзгу ишларга илҳомлантирадиган, бир гўзал шаҳарча қад ростлади. Истанг, масжидда жамоат намозидаги савоб ва ажрларга ноил бўлинг. Истанг, «Мўйи Муборак» мадрасаси музейига ўтиб, Қуръони каримнинг

ер юзида сақланиб қолган энг қадимий нусхасини зиёрат қилишдек бахтга мушарраф бўлинг. Ахир бу Қуръони каримни деб минглаб чақирим йўл босиб келадиганлар бор! «Бароқхон» мадрасасида бўлиб, аждодларнинг бетимсол меъморлик маҳоратларини кўриш, халқимизнинг илм олишга чанқоқ бўлганини туйиш мумкин. Ва, албатта, Қаффол Шоший мақбараси ва ул зот ёнида ётган улуғларимиз қабрларини зиёрат қилиб, улар руҳига Қуръон бағишлашга нима етсин!

ЮРТБОШИМИЗНИНГ ТАШРИФЛАРИ

Халқимизда «Минг ишчига бир бошчи» деган ажойиб нақл бор. Бу нақлнинг асрлар оша яшаб келаётгани беҳуда эмаслигига Ҳазрати Имом мажмуаси қурилишида яна бир бор гувоҳ бўлдик.

Ҳазрати Имом мажмуаси қурилишига ким раҳнамолик қилди? Ҳазрати Имом жоме масжидининг бош меъмори ким бўлди? Муҳтарам Президентимиз Ислом Абдуғаниевич Каримов! Тарихда ўтган улуғ ҳукмдорларимиз, айниқса, соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари қай ишни бошлама-синлар, Тангри таолодан ижобатини сўраб, илтижо қилган, Яратганнинг ризолигини топайин деб улуғ уламолар хокипойини обод этган. Шу билан бирга, замондош уламои киромларга ҳам бўлакча иззат-ҳурмат кўрсатган. Самарқанд, Бухоро ободончиликлари ҳақида узоқ гапириш мумкин. Ҳолбуки, Соҳибқирон тиклатган тарихий бинолар ҳамон маҳобат билан кўр тўкиб, ул зотнинг қанчалик чўнг мақсад билан яшаганини, юксак маънавият соҳиби эканини кўрсатиб турибди. Олти асрдан буён Туркистонда кўкрак

кериб турган Аҳмад Яссавий тарихий ёдгорлиги шулардан биридир.

Президентимиз ҳам ушбу мажмуа пишиқ ва гўзал, салобатли ва қулай бўлишини, кўпга хизмат қилишини ва қадрли, асрлар оралаб давримиздан нишона сифатида қолишини чуқур ўйлаганлари шубҳасиз. Шу боис ҳам мажмуа ҳозиргидек гўзал ва маҳобатли шаклу шамойил олишида шахсан иштирок этдилар. Иншоот муҳандиси ва меъморларини бир неча бор ёнларига чорлаб, мажмуа лойиҳасини муҳокама қилдилар. Мажмуадаги асосий иншоот — «Ҳазрати Имом» жоме масжиди эса шахсан Президентимизнинг умумий раҳнамоликлари ва назоратлари остида қурилди. Лойиҳага ўндан ортиқ тузатиш киритганларидан хабаримиз бор.

Амалга оширилган ишларни кўриш мақсадида Президентимиз 25 апрел куни Ҳазрати Имом мавзеига илк бор ташриф буюрдилар. Бу пайтга келиб, тарихий обидаларни таъмирлаш адоғига етиб қолаёзган, мажмуа хиёбонлари созланар, Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг янги биноси қуриб битказилган, масжид қурилиши эса давом этар эди.

«Тилла Шайх» масжиди билан Бароқхон мадрасаси ўртасида тўхтаб, теваракка разм солар эканлар, тарихий бинолар таъмири қандай бораётганини суриштирдилар. Мутахассислар жавоб қилган бўлишди. Юртбошимиз шундан кейин яна: «Аждодларимиз қайси замонда бу иморатларни қандай тиклашган бўлса, худди ўшандай қилиб таъмирлашимиз, биттаям замонавий чизги қўшмаслигимиз керак! Бу улар хотирасига ҳурмат бўлади. Қолаверса, ёшларимиз, келажак авлодлар ўтган аждод-

ларимиз санъати, маҳоратидан воқиф бўла олсин. Бу ерга узоқ-узоқлардан келадиган меҳмонлар, сайёҳлар ҳам аждодларимиз меъмورлигининг ўзига хосликларини кўриш учунгина ташриф буюришади. Шунини унутмайлик!» — дея уқтирдилар.

Хиёбонга замонавий кўринишдаги чироқлар ўрнатилган эди. Бу эса тарихийликка уйғун эмасди. Президент мулоҳазаларидан кейин бу ёритқичлар ўрнини ҳам узоқ асрлар ҳужраларни ёритган миллий кўринишдаги чироқлар эгаллади.

Теварақда ғайрат билан ишлаётганларни кўрган Президентимиз хурсанд бўлиб кетдилар ва дилларига чўккан мақсадларини кўтаринки руҳда сўзлаб бердилар:

«Бу жойнинг барча маблағини давлатнинг ўзи кўтарса бўлмасмиди? Бу иш давлат учун ҳеч нарса эмас! Давлат бунга ўхшаган, бундан ўн чандон кўламли юзлаб жойларни — завод-фабрикалар, йўллар, кўприклар, лицей-коллежлар бунёд этипти. Аммо бу ерни бунёд этишда жамоатчилик жамғармасини ташкил қилиб, кишиларни ҳашарга ундашдан кўзлаган мақсадимиз бор эди, — дедилар бизларга қараб. Сўнг сўзларини давом этириб, ўша мақсад нимадан иборат бўлганини айтиб бердилар: — Биз юртдошларимизнинг, хусусан, мусулмонларимизнинг ҳимматини, саховатини, керак бўлса, ўтганлар хотирасига ҳурматлари қай даражада эканини кўрмоқчи, имтиҳондан ўтказмоқчи бўлдик. Ахир, халқимизда ҳашар деган миллий қадрият бор. Бирон жойда ҳашар йўли билан каттароқ иш бошланса, кўпчилик ўзининг шахсий ишини бир чеккага қўйиб, савоб умидида, мўмин-мусулмонлик, биродарлик ҳаққи, ўз ҳиссасини қўйиш

пайида бўлган. Энди эса баъзида «Ҳамма ўзи билан ўзи бўлиб кетди, биров-бирова холисанлиллоҳ ёрдам берай демайди», деган гаплар ҳам қулоққа чалиниб қоляпти. Наҳот шулар рост бўлса, деб ўйладим. Аммо вужудимизда улуғ аждодларимизнинг қони жўш ураётгани ҳаққи, бу гапларга ишонмадим. Ва бугун ҳам бу қадриятлар элимизни жипслаштиради, бир-бирига яқинлаштиради, деб ҳашарга даъват этдик. Адашмаган эканмиз! Ҳақиқатдан ҳам «Ҳазрати Имом» мажмуасини барпо этишда халқимизнинг биродарлиги, ҳар қачон ёрдамга тайёрлиги яна бир бор синовдан ўтди. Энг муҳими бундай ишларга жамоат бўлиб чорлашда одамларни тўғри йўлга соладиган, саодатга мушарраф қиладиган тарбия бор. Бу тарбияни одамлар, хусусан, ёшларимиз буюк ҳашарларга бош қўшиб ўрганеди».

Шундан сўнг Юртбошимиз Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг янги биносини бориб кўрдилар. «Янги бинога қачон кўчиб ўтасизлар?» — деб суриштирдилар.

«Элимизда яхши удум бор: улуғларнинг дуоси билан янги иморатга кўчиб кирадилар», деганимни эшитиб, ўша заҳоти қўлларини очиб, жамоат олдида оқ фотиҳа бердилар. Эзгу ва масъулиятли ишларимизга омадлар тиладилар. Жуда ҳам ҳаяжонли онлар эди. Бу эътибордан ким хурсанд бўлмайди. Хусусан, биз каби диний соҳа ходимлари яқин тўқсон йил давомида бундай эҳтиромнинг гувоҳи бўлмаган эдик.

Совет даврида дин аҳлининг, имон-эътиқодли кишиларнинг бошига солинган кўргуликлар ҳали эсимиздан чиққани йўқ. Диний идора хорижий мамлакатлардан, хусусан, мусулмон давлатларидан келадиган меҳмонлар

олдида халқаро алоқаларимизга путур етказмаслиги учунгина хўжақўрсинга кўз-кўз қилинар, бошқа пайтда эса ошкора ва зимдан: «Бу диндорларни халқдан ажратиб қўйинглар, одамларга қўшилмасин» — дея четга суриб қўйишар, шу боис диндор кишиларнинг болаларинида: «Бу фалончи эшоннинг боласи» — деб уни ҳатто мактаб ўқитувчиларигача масхара қилишар эди. Даҳрий тузум даврида диний назорат шароитсиз бир ҳолда фаолият юритди. Ислом динидан озми-кўпми илми бор кишиларга етказилган азиятлар айтган билан тугамайди. Бугун эса юртнинг раҳбари — Президентнинг ўзи келиб, мусулмонлар идораси бошлиғи ва ходимларининг иш фаолияти билан қизиқиб турибди. Уларга шахсан ғамхўрлик кўрсатиб, ҳар томонлама қулайликларга эга бинони совға қилди.

Президентимиз хоналарни кўздан кечирар эканлар, янги бинода илк бор шароитлари ҳозирланган кутубхонамизни кўришни ихтиёр этдилар. Назаримизда, кутубхона учун керакли ҳамма нарса ҳозирлангандек эди. Юртбошимиз эса, замон талаби боис оддий заруратга айланган эҳтиёжларни эсимизга солиб қўйдилар.

Китоб хазинамизни синчковлик билан оралар эканлар, бир қадимий қўлёзма китобни кўрсатиб: «Шу ва шу сингари китобларни таъмирлай оладиган, бошқаларга ҳам нусха ҳозирлаб берадиган мутахассислар Ўзбекистон мусулмонлари идорасида етарлими?» «Бу китобларни компютерга солиб, электрон вариантини яратиш ҳақида ҳам бош қотирыпсизларми? — деб сўрадилар ва яна сўзларида давом этиб: — Ахир бу ноёб ва нодир, мўътабар

китоблар кўз қорачиғидек сақланиши билан бирга улардан кўпчилик фойдаланиши ҳам, керак-ку!» — дедилар маслаҳат оҳангида. Ҳақиқатдан ҳам, мусулмонлар идорасида улкан китоб хазинаси бор экан, бундан кўпчиликни баҳраманд этадиган ходимлар ҳам бўлиши керак-да. Юртбошимизнинг таклифларидан кейин кутубхонадан замон талаби даражасида фойдаланишнинг режаси ишланди.

Масжид биноси ҳали битмаган эди. Президентимиз ичкарига киратуриб, меъмор ва қурувчиларга маслаҳат бера кетдилар.

Лойиҳа чизмаларини пухталаш чоғида юз берган бир ажиб воқеани айтмасдан ҳеч иложим йўқ. Чизмада мутахассислар томонидан масжид меҳроби белгиланган бўлса-да, муҳтарам Президентимиз бошқа жойни қўллари билан белгилаб кўрсатдилар. Буни қарангки, Юртбоши белгилаган масжид меҳроби энг замонавий кўрсаткич асбоблар билан қаралганида, ҳеч оғишмай шундоқ қибла йўналишига тўппа-тўғри келди!

Юртбошимиз шу ўринда меҳробда эътиборли бир ёзув бўлиши кераклигини ҳам мутахассислар эсига солдилар. Лойиҳада бу нарса кўрсатилмаган экан.

Жоменинг маҳобатли қўш гумбазига Самарқанддаги Тиллакори мадрасасининг гумбазидан андоза олинган. Ўшандай гўзал нақшинигорлар, зийнат ва безаклар кўзни олади. Президентимиз таклифи билан гумбазларга айланасига дераза ўрнатиладиган бўлди. Шундай қилинса, кундуз масжид ичи ёруғ бўлади. Бу эса Шарқ меъморлиги гумбазсозлигига киритилган фойдали бир янгилик эди.

Янги жоменинг деворлари баландлиги 8 метр. Юрти- миздаги ҳеч бир масжид биносининг деворлари шунчалик баланд эмас. Бу ҳам Президентнинг таклифи. Бунинг ҳикматини куйидагича изоҳладилар. Бирон-бир жомеда бирйўла ибодат қилишга шунчалик одам тўпланадими? Албатта, шундай пайтда тоза ҳаво айланиб туриши, ичкарида табиий ҳаво сақланиб қолиши керак. Шифти баланд иморатда эса енгил шабада эсиб, намоз ўқиёт- ганлар жисмонан ҳам роҳат қилишади.

Шу куни Юртбошимиз кундузи келган бўлсалар, қоронғи бўлиб кетганига қарамасдан қимматли мас- лаҳатларини беришдан ҳеч оғринмадилар. Кетар олдида янги қурилаётган масжид ичида қилган самимий дуо- лари қулоғим остида ҳамон жаранглаб турибди: «Бош- лаган эзгу ишларимизга Аллоҳнинг ўзи мададкор бўл- син!»

Бу ташриф ҳаммани қувонтирди. Айниқса, қурилишда ишлаётганларнинг кучига куч, шижоатига шижоат кўшилди. Бир ойдан кейин «Ҳазрати Имом» жоме мас- жиди қурилиши ниҳоясига етди.

Роса қирқ кун ўтиб, Ҳазрати Имом мажмуасини зиёрат қилиш умидида ҳурматли Президентимиз бу ерга иккинчи бор ташриф буюрдилар. Бу сафар ҳам яна кўп фикр- мулоҳазалар, амалий ибратлари билан бизга ўрناق бўлдилар. Ҳаммасини таърифлаб беришим қийин. Хотирамда қолган, келгуси фаолиятимизга асқотадиган кўрсатма ва маслаҳатлардан айримларига тўхталишни бурчим деб биламан.

Ўн йиллардан буён ҳар йилнинг 8 декабри юртдошлар учун қўшалоқ байрам бўлади, десам муболаға бўлмайди.

Ўзбекистон Конституцияси куни арафасида Президентимиз томонидан ҳар бир келаётган янги йил алоҳида ном билан аталиб, мамлакат бўйлаб энг муҳим ишлар, муаммолар ҳал қилинишига даъват этилади ва халқимизга ғамхўрлик қилишнинг янги истиқболлари очилади. «Ижтимоий ҳимоя йили» деб аталган 2007 йил ўтган «Шифокорлар ва ҳомийлар йили»нинг мантиқий давоми бўлди. Бу нарса идора зиммасига олижаноб вазифалар юклади. Ижтимоий ҳимоя дегани, энг кам таъминланган, моддий томондан муҳтож, боқувчиси йўқ, қария ва ногиронларни астойдил қўллаб-қувватлаш дегани эмасми?! Юртбошимиз «Ҳазрати Имом» жоме масжиди қурилиши битганида ҳам бу иш қандай бўлишини амалда кўрсатдилар.

Авалло, Президент жаноблари, мажмуа майдонининг Қўштутга чиқиб кетадиган этак томонида учта новвосни сўйдириб, худойи қилдилар. Гўшти шу атрофдаги кам таъминланган оилаларга тарқатилди.

Кўпинча, бирон-бир иншоотнинг очилишида шу жойда ош бериб, теварак маҳалла-кўй таклиф этилади. Аксарият ҳолларда бунда ўзига тўқ, соғлом кишилар қатнашиши турган гап. Бева-бечораларнинг оғзига бир чўқим ош етадими ё йўқми, бу билан кўп ҳам қизиқилмайди. Муҳтожлар бундай тадбирларга таклиф қилинганида ҳам иш билан банд бўлиб келолмасликлари мумкин. Касаллар ва ногиронлар эса истаганда ҳам қатнашолмайди. Муҳтарам Президентимизнинг таклифи билан, бу ҳадялар аввал шундай оилаларга етказилди. Бу эса ижтимоий ҳимоянинг ҳақиқий кўриниши эди. Кўпчиликка ибрат бўлди. Шундан сўнг кўп ўтмай,

Марғилоннинг 2000 йиллик тўйи олдидан қайта тикланиб, обод бўлган иншоотлар очилишига борганимизда ҳам ўша ердаги масъуллар бир новвосни Президентимиз номидан сўйишиб, гўштини шундай муҳтож оилаларга бўлиб беришганига гувоҳ бўлдик. Шунда бундай фуқаро-парвар давлат раҳбари ҳаққига астойдил дуолар қилинди.

Ҳар бир меҳнаткаш, аввало, қилган ишига мукофот — бир оғиз ширин сўз истайди. Жумладан, ушбу масжид пойдеворини қўйишдан то сўнгги жиҳозлаш ишларигача ҳисса қўшганлар: «Бу ер Аллоҳнинг уйи» — деб бор маҳоратларини ишга солишди, унинг яшайдиган уйлари-дан юз чандон кўркам бўлишини истаб, тер тўкиб ишлашди. Масжидга солинадиган гиламлар шунчалик бежирим тикилган эдики, уланган жойларини билиб бўлмасди. Кимдир оддий иш деб қарайдиган, аслида чин ихлос натижаси бўлган қўлигуллиқни қадрлаш ҳам фазилат. Президентимиз жомеда бўлганларида усталар ишини ҳам юқори баҳолаб, меҳр ва муҳаббат билан адо этилган меҳнатга таҳсинлар ўқидилар. Шунда, худди бу ишларни ўзим қилгандек севиниб кетдим. Юртбошининг олқишига сазовор бўлганлар билан елкадошлиқ ҳам олий саодат экан. Хонақоҳ саҳни гулдек очилиб турарди.

— Хўш, — дедилар жами иншоотларни кўздан кечириб бўлгач Президент, — шундай гўзал бир мажмуани бунёд этдик, унга қанча-қанча кишиларнинг қўли тегди, пешона тери сингди. Аммо иш шу билан ниҳоясига етди, деб ўйласак, хато қилган бўламиз. Энди унга қарашимиз ҳам керак. Кўз қорачиғидек асрашимиз ҳам зарур. Шу ҳақда ҳам ўйламасак бўлмайди. Бунга бир зарур ҳайъат

тузиб, қаровчилар тайинланглар, — дедилар.

Бу нарса жуда ҳам зарур эканини ўтган қисқа фурсат кўрсатди. Президентимиз ташрифининг эртасигаёқ мажмуанинг доимий озодалиги ва саришталигига қаровчи ҳайъат тузилди. Очиғи, бу ишлар идоранинг бир ўзига оғир келарди. Махсус ишчи ва хизматчилар ажратилди. Гази, чироғи, сувига қараш бор. Хавфсизлигини таъминлаб туришнинг ўзига неча қоровул уйчалари ташкил этилди. Шу боис ҳам бу жой тобора чиройи очилиб борапти. Барча масъулиятни зиммасига олиб, холисанлиллоҳ шу ишларни йўлга қўйган биродарларимизга эса, Аллоҳдан ажр-мукофотлар тилаймиз

Булар кечагина кечган унутилмас хотиралардан бир чимдим. Ҳаммасини айтиб, адо қилиб бўлмайди.

Ҳазрати Имом мажмуасига ибодат, зиёрат умидида келаётганлар сафи тобора кўпайиб бораётир. Улар мухтасар бўлса-да, мажмуа тарихини билишни исташади. Намозхонлар ва зиёратчиларга яратилган қулайликлар қаторида, бу ерда асрлар оша қад кўтариб турган тарихий обидаларнинг кечмиши, улар ким томонидан бунёд этилгани билан қизиқишади. Шундайларга бир озгина ёрдам бўлиши умидида тарих ўрганилди, баҳоли қудрат маълумотлар тўпланди.

«ҲАЗРАТИ ИМОМ» ЖОМЕ МАСЖИДИ

Бир шоир фахр билан: «Ҳамма жойдан кўриниб турар Самарқанднинг миноралари!» — деб ёзган эди. Худди шундай юксак иморатлар, қадимий услубдаги баланд миноралар Тошкентдек шаҳри азимга ҳам насиб этди. Сиз ҳали Пахтакор метроси олдида ёки Эски Жўва бозори, Чорсу майдонида бўлганингиздаёқ шаҳарнинг шимолий тарафида осмонга бўй чўзган икки минорага кўзингиз тушади. Бу миноралар «Ҳазрати Имом» жоме масжидиники. Уларнинг баландлиги 52 метр.

Ўнг минорани хоразмлик Иброҳим ва Эркин уста, чап минорани эса самарқандлик Шариф уста жамоалари тиклашди. Минораларнинг бири 26, иккинчиси 28 кунда қуриб битказилди. Минорасозликда ҳам ҳар жойда ўзига хос меъморий мактаблар шаклланган. Бунга Бухоро, Самарқанд ва Хива минораларининг гўзал шакл-шамойилини кўз олдимизга келтиришнинг ўзи кифоя. Бу миноралар алоҳида мактабларга эга минорасозларнинг мумтоз услублари уйғунлашган ҳолда тикланди. Энди бу миноралардан ҳар куни беш маҳал янграйдиган азон товуши узоқ-узоқларга етади.

Юртбошимиз ташаббуси билан бунёд бўлган «Ҳазрати Имом» жоме масжиди Қорасарой кўчасининг Ҳастимом даҳаси худудида, Эски Жўва бозори томонидан келишда

йўлнинг ғарбий тарафида жойлашган. У икки минорали, кўш гумбазли улкан иншоотдир. Жоме нафақат пойтахтимизда, балки бутун юртимизда энг йирик масжид ҳисобланади. Унинг улкан мовий гумбазлари ички қисми Самарқанддаги Тиллакори мадрасаси гумбазидан андоза олиниб, худди ўшандай қилиб қурилган. Қуёш нурида бу мовий кўк гумбазлар ярқираб, янада гўзал кўринади. Тиллакоридан бир фарқли ва афзаллик томони, деразалар қўйилган, ёритгичлар ўрнатилган. Кундуз кунлари бу деразалардан тушган қуёш нурлари жомени нурафшон этиб туради. Тунда эса ичкарига улардан ойнинг шуъласи тушади.

Масжидга кунчиқар томонидан кирилади. Икки кўриқчи аскардек турган миноралардан сал кунботарда муҳташам иншоотнинг олд қисми, унинг гўзал пештоқлари саф тортган.

Ўрта пештоқ ўнг ва чап пештоқдан сал юқорироқ қилиб солинган. Уларнинг ҳар бири шарқона меъморликнинг гўзал услубларида зийнатланган. Бунчалик нозиклик билан ишланган жилоларга қойил қолмай иложингиз йўқ. Инсон санъатидан бунёд бўлган бу гўзаллик киши қалбига ҳайрат ва сурур бағишлайди.

Айниқса, пештоқлардаги моҳир хаттотлик ила нақш этилган ёзувлар нигоҳни асир этади. Бир-бирига уйғун, бир-бирига вобаста арабий имло кўзни қувнатади. Алҳамдулиллоҳ, бундай ёзувларни қойилмақом қилиб ёзадиган хаттотларимиз бор.

Мажмуадаги ёзувларни Шайх Абдулазиз Мансур таҳрири остида Ҳабибуллоҳ Солиҳ, Исломбек Муҳаммад ва Абдулғофур Ҳақберди каби моҳир хаттотлар битганлар.

Ушбу оятларни ва маъно таржималарини келтиришни лозим топдик:

МАСЖИД ЎНГ ПЕШТОҚИДАГИ ЁЗУВ

(сулс хатида)

قُلْ يَا عِبَادِ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمْ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ
وَأَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةٌ إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ

«(Эй Муҳаммад!) Менинг имон келтирган бандаларимга айтинг: «Парвардигорингиздан кўрқингиз! Бу дунёда эзгу иш қилган зотлар учун (охиратда) чиройли (оқибат — жаннат) бордир. Аллоҳнинг Ери кенгдир. Албатта, сабр қилувчиларга (охиратда) мукофотлари беҳисоб берилур» (Зумар сураси, 10-оят).

ЎРТА ПЕШТОҚДАГИ ЁЗУВ

(сулс хатида)

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ
وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

«Албатта, Аллоҳ адолатга, эзгу ишларга ва қариндошга яхшилик қилишга буюради ҳамда бузуқчилик, ёвуз ишлар ва зулмдан қайтаради. Эслатма олурсиз, деб (У) сизларга (доимо) насиҳат қилур» (Наҳл сураси, 90-оят).

МАСЖИД ЧАП ПЕШТОҚИДАГИ ЁЗУВ

(сулс хатида)

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ
مِنْكُمْ ۖ وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ لِيَجْزِيَ الَّذِينَ
أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحُسْنَى

«Эй, имон келтирганлар! Аллоҳга итоат этингиз, Пайғамбарга ва ўзларингиздан (бўлмиш) бошлиқларга итоат этингиз! Осмонлардаги ва Ердаги бор нарсалар фақат Аллоҳникидир. У ёмонлик (гуноҳ) қилиб ўтган кимсаларни қилган амаллари билан жазолагай ва эзгу амал қилган зотларни гўзал (савоб, жаннат) билан мукофотлагай» (Нисо сураси, 59-оят ва Нажм сураси, 31-оят).

الله الملك пештоқдаги оятлар тепасига эски маданий хатда сўзи битилган.

Масжиднинг гумбаз ва пештоқларига Фурқат Мансуров бошчилигидаги сопол тажриба комбинати моҳир мусаввирлари Абдувоҳид Мамажонов, Арслон Норматов, Юнус Мавлонов, Дилором Муҳаммаджонова, Зулфия Исмадова, Виктор Ган, Виктор Холодников, Сергей Иванов каби мусаввир-кошинпазлар ва кимё фанлари номзоди, тадбиркор Маҳсума Масъудова, уста кулол Абдубосит Мамажоновларнинг маҳорати ҳамда шаҳри-сабзлик уста Бозорбой Ботиров бошчилигидаги кошин терувчиларнинг меҳнати билан безак берилди.

Ана шу пештоқлар остида ўнг ва чап томондан масжид қанотларига, ўртадан эса жоме ҳовлисига кирадиган

қўштавақа ўймакор ишланган ёғоч дарвозалар бор. Ҳовлига кириш дарвозаси чеккадагиларга қараганда бўйчан, ҳашаматли ва каттадир. Хуллас, масжидга жами ўн иккита дарвоза ва эшик орқали кирилади. Уларнинг иккитаси катта хонақоҳнинг ғарбий — қибла томонида. Одам тирбанд бўлганида фойдаланиш ёки мажмуа хиёбони ва тарихий обидалар зиёратига чиқиш учун қулай.

Масжид ҳовлисига киришингиз билан бўйи 8,6 метрдан келадиган, нақшинкор устунларга кўзингиз тушади. Устунлар Ҳиндистондан келтирилган сандал дарахтидан ишланган. Улар йигирмата. Ҳар бир жойда устунлар шакли, ясалишига кўра, бошқаларидан фарқ қилади. Масалан, Хоразм, Фарғона ва Самарқанд усталари бино устунларини юмалоқ қилиб тарашлашни маъқул кўришади. Тошкент иморатсозлари эса XVIII—XIX асрлардан буён саккиз қиррали устунлар яшаш мактабига эга. Бу Тошкент услуби ҳисобланади. Бу ерда ҳам саккиз қиррали устунлар ўрнатилган. Бу устунлар баландлиги боис масжид ҳовлиси ёзда жазирамадан панада соя-салқин, қишда эса изғирин аёзлардан муҳофаза қилинган ҳолдадир. Шу билан бирга унда шамол бемалол айланиб, тоза ҳавони таъминлаб туради. Ҳовлининг бир қисмига гул ва манзарали кўчатлар ўтқазилган.

Хонақоҳ ва айвонларига — иккитадан тўртта катта дераза ва ганч панжарали саккизта кичикроқ дераза ўрнатилган.

Ҳазрати Имом мажмуасидаги, жумладан, янги масжиддаги ёғоч ўймакорлик ишларини Тошкент, Қўқон ва Хоразм усталари амалга оширишди. Айвон ва устунлар Ўзбекистон халқ устаси кўқонлик Муҳаммадали Юнусов

бошчилигидаги Одилжон Шерқулов, Зоҳиджон Тўйчиев, Зокиржон Маматқулов, Қосимжон Юлдашев, Абду-жаббор Хўжаматов каби ўнлаб қўлигул усталар маҳорати билан ҳозирги гўзал ҳолига келди. Айвон устунларини безашда Ўзбекистон халқ устаси хоразмлик Ҳайитмат Боғибеков шогирдлари билан кўмаклашди.

Ўймакор эшикларни, деразалар ва панжараларни халқ усталари Ҳасан Одилов, Сирожиддин Раҳматуллаев, ёғоч ўймакорлигида моҳир Хусан Фаниев, Тоир Файзуллаев, Абдукарим Сайдалиев, Хайридин Иноғомов, Қаҳрамон Валиев шогирдлари билан ясаб, ўрнатишди.

Гулдор ойналарни мусаввирлардан Хуршид Назаров ва Аъзамхўжа Асқаров ўрнатишди, эшикларнинг металл қисмларини Шарофиддин Низомов ясади.

«Ҳазрати Имом» жоме масжиди пойтахтимиздагина эмас, юртимиздаги энг катта масжид ҳисобланади. Унда бир пайтда айвони билан қўшиб ҳисобланса, беш мингдан ортиқ киши намоз ўқий олади. Хонақоҳнинг узунлиги 77 метр, эни эса 22 метр, меҳробни билан қўшиб ҳисобланса 24 метр келади. Қанотлари ҳам бўйига 35, энига 25 метр катталиқда.

Хонақоҳ узунлиги 77 метр бўлишини ҳам муҳтарам Президентимиз таклиф этганлар. Бу ерда бўлган чоқларида кўпчилик мусулмонлар каби «етти» рақамини хосиятли деб билишларини айтиб қолдилар. Шу боис масжид хосиятли бир кўринишга эга бўлсин, деб холис ният қилганлар.

...Хонақоҳ ва айвонлардаги безаклардан кўз яшнайти. Гўзал муқарнасли меҳробни, ёнғоқдан ишланган муҳташам минбарни миллий меъморлигимизнинг юксак намуналари деса бўлади. Айниқса, меҳроб ичи ва чеккасидаги ёзувлар маҳорат билан битилган.

МАСЖИД МЕҲРОБИ ИЧИДАГИ ЁЗУВ

(сулс хатида)

قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١﴾ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ ﴿٢﴾ وَالَّذِينَ
هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ ﴿٣﴾ وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ ﴿٤﴾

«Мўминлар нажот топдилар. Улар намозларида ўзларини камтар тутувчидирлар. Улар беҳуда (сўз ва ишлар)дан юз ўгирувчидирлар. Улар закотни адо этувчидирлар» (Муъминун сураси, 1–4-оятлар).

МЕҲРОБ ИЧИДАГИ ЁЗУВ

(сулс хатида)

لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ

«Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ, Муҳаммад (с.а.в.) Унинг элчисидир».

МЕҲРОБ ЧЕККАСИДАГИ ЁЗУВ

(эски маданий хатида)

سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ وَاللَّهُ أَكْبَرُ

«Аллоҳни поклаб ёд этаман! Барча мақтов ва ҳамд Аллоҳга хосдир. Аллоҳ буюқдир».

Шифтга ўн тўртта катта, қирқ саккизта кичик қандил ўрнатилган, ўн иккита деразали қўш гумбаз ичидаги

зийнатлар қўлигул усталарнинг маҳоратидан дарак беради. Хусусан, хонақоҳ шифтининг ўртасига солинган гумбаз биз ўрганиб қолгандек думалоқ шаклда ва чуқур эмас. Гумбазчиликда янгилик, деб айтса бўлади. Шакли узунчоқ ликобни эслатади ва айланасига шокилалаи қандиллар билан ўралган, жуда бежиримдир.

«Ҳазрати Имом» жоме масжидининг шундай катта хонақоҳи устунсиз кўтарилган. Бунга хориждан келган мартабали меҳмонлар ҳам қойил қолишиб, ҳавас қилиб кетишмоқда.

Янги масжид биносидан одамнинг узоқлашгиси келмайди. Аммо улуғларимиз қадами теккан, нафаси уфурган табаррук жойларни зиёрат қилиш иштиёқи ҳам кишининг фикри-хаёлини эгаллаб олади. Жоме эшигидан оҳиста ташқарига чиқамиз.

МАСЖИДНИНГ ҚИБЛА ТОМОНИ ТОҚИЛАРИДАГИ ЁЗУВ

(сулс хатида)

وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا
اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ

«Эзгулик ва тақво (йўли)да ҳамкорлик қилингиз, гуноҳ ва адоват (йўли)да ҳамкорлик қилмангиз! Аллоҳдан қўрқингиз! Албатта, Аллоҳ азоби қаттиқ зотдир» (Моида сураси, 2-оят). Ушбу тоқида ёзилган оят тепасида эски маданий хатида الْعِظْمَةُ لِلَّهِ сўзи такрорланган.

МАЖМУА МАЙДОНИ — ЯНГИ НАМОЗГОҲ

Масжид орқа тарафидан мармар зиналар орқали кенг майдонга тушар экансиз, «Ҳазрати Имом» жомеи меҳроби ташқарига унчалик бўрттириб чиқарилмаганининг ҳикматини тушунгандай бўласиз. Масжиднинг орқасидан бошлаб, «Мўйи Муборак» мадрасасининг орти, олди, ўнг тарафи то Бароқхон мадрасасигача чўзилган майдон улкан намозгоҳ кўринишида созланган. Оёғи тагига қараган киши қулайлик гувоҳи бўлади. Яъни, мажмуанинг шу ҳудудига намоз сафлари тўғри бўлишига мослаб, қатор-қатор живирланган гиштар жойнамозсифат қилиб тўшаб чиқилган. Бу ерда бемалол йигирма минг, эҳтимол ундан ҳам кўпроқ киши ҳайит намозларини адо этиши мумкин. XIX асрда ушбу майдондан 200 метр ҳам келмайдиган шимол томонида ҳайит намозлари адо этилар, ўшанда шаҳарнинг энг кўп намозхонлари шу ерда тўпланишар эди, дейилади маълумотларда. Мана, ниҳоят, шу имконият қайта туғилди. Худо хоҳласа, Рамазон ва Қурбон ҳайитларига келганлар масжидга сифмай қолишса, муаммо бўлмайди. Мана шу майдонда туриб намозни адо этаверишади. Зеро, меҳроб Бароқхон мадрасасининг кираверишида бўлади.

«МЎЙИ МУБОРАК» МАДРАСАСИ

Янги жоменинг шимоли-ғарб тарафида мўъжазгина бир тарихий бино қад ростлаган. Унинг кунчиқарида кичикроқ, кунботарида каттароқ ўймакор ёғоч эшикларию мажмуанинг бошқа гумбазларига ўхшамас ҳаворанг гумбази бор. У — «Мўйи Муборак» мадрасаси. Мадраса илк бор XV асрда Бароқхон мадрасасининг қаршисида қурилган эди. Айтишларича, Хожа Аҳрор Валий то Самарқандга кетгунича, бу ерда бир муддат талабаларга дарс ҳам берган. Бироқ у мадраса бузилиб кетган.

Шу боис бўлса керак, мадраса ўрни аҳоли томонидан Хожа Аҳрор туғилган жой деб тушунилиб, Хожа Аҳрор майдони деб аталган.

1856—1857-йиллари Қўқон хони тайинлаган Тошкент ҳокими Мирзо Аҳмад қушбеги амри билан «Мўйи Муборак» мадрасаси пишиқ ғиштдан қайта қурилди. Бундай ном берилишига мадрасанинг махсус хоналаридан бирида кичкина шиша идишда Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)нинг муборак мўйлари сақланиши сабаб бўлган. Тарихчи Муҳаммад Солиҳ-хўжанинг маълумотига кўра эса, мадрасанинг алоҳида гумбази бўлиб, унга Расулulloҳнинг (с.а.в.) мўй (соч толалари) қўйиб юборилган.

«Мўйи Муборак» мадрасасининг тарҳи ҳам, меъморий ечими ҳам ўзгача. Тўғри тўртбурчак ҳовли уч томонидан хужралар билан ўралган, тўртинчи томони эса икки ойнали девор билан тўсилган. Бу девор кўпқиррали олти устунли айвоннинг ҳам орқа девори бўлган. Айвон шифти ва устунлар нафис нақшлар билан безалган. Ҳовлининг

ўрталарида 7×6 метр ўлчамли қабр бўлиб, устидаги гумбаз хужралар томидан кўтарилиб, виқор билан кўриниб турган.

Мадраса битгач, Мирзо Аҳмад унга собиқ муфтий Эшон Бобохоннинг оталари Абдулмажидхон Эшонни мудир этиб тайинлайди. Мадраса 13 хужра ва бир масжиддан иборат бўлиб, икки мударрис — Имомхон Махдум ва Абдулмажидхон Эшон ҳазратлари талабаларга сабоқ беради.

Мирзо Аҳмад қушбеги мадраса бекаму кўст фаолият юритиши учун Эски Тошкент, Сарιοғоч ва Хонқўрғонда ўзлаштирилган ерларни ва бошқа мулкларни вақф қилиб берган.

Охирги вақтларда мадраса ҳовлиси ёпиб юборилган. Гумбаз ўрнига ёруғлик тушувчи чордоқ қурилиб, томи тунука билан қопланган. Қабрхона деворлари бузиб ташланган. Ўрнига фақат 7×6×0,45 метр ўлчамли супа сақланиб қолган. Усти ёпилган ҳовли шимолий, шарқий ва жанубий деворлар бўйлаб икки қаватли айвонга айлантирилган. Айвон деворлари нафис ганч ўймакорлиги билан безалган. Биринчи қават деворларига ҳам жимжимадор нақшлар солинган. Фақат ғарбий деворга нозик ҳаворанг берилган. Айвон ва ёғоч устунлар олтин суви ишлатилган нақшлар билан қопланган. Мадрасага ғарбий бурчакдаги гумбазли пештоқ орқали кирилган. Жануби-ғарбий бурчакда гумбазли дарсхона бўлган.

Ҳозир Мўйи Муборак мадрасаси ҳам таъмирланиб, машҳур Мусҳафи Усмон музей-кутубхонасига айлантирилди. Томига янги гумбаз ўрнатилди. Ганчкори безаклар Нодир Ҳошимов, Шарафуддин Зиёвутдинов, Баҳодир Аширов каби иқтидорли усталар қўлидан чиқди.

«МУЙИ МУБОРАК» МАДРАСАСИ ГУМБАЗИ ИЧИДАГИ ЁЗУВ

إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ
يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا

«Албатта, бу Қуръон энг тўғри йўлга ҳидоят этур ва эзгу ишларни қиладиган мўминларга катта мукофот борлиги ҳақида башорат берур» (Исро сураси, 9-оят).

ҲАЗРАТИ УСМОН МУСҲАФИ

Ҳақиқатдан ҳам Ҳазрати Имом мажмуасига илк бор зиёратга келган ёшу қари Қуръони каримнинг «Мўйи Муборак» мадрасасида сақланаётган энг қадимий нусхаси — Ҳазрати Усмон Мусҳафини кўриш ниятида бўлади. Зиёрат қилгач эса, унинг тарихига қизиқади.

Бу муборак Қуръон учинчи халифа Усмон ибн Аффон (розийаллоху анху) буйруқларига асосан VII асрда (мил. 644—648 йй.) кийик терисига кўчиртирилган. Ўша даврда жами олти нусха Мусҳаф кўчиртирилган эди. Шулардан ер юзида китоб шаклида сақланган ягона нусха кутубхонамиз музейидаги Мусҳафдир. Халқаро ЮНЕСКО ташкилоти 2000 йилнинг 28 августидан ушбу Мусҳафнинг асл нусха эканини тасдиқловчи ҳужжат — сертификат ҳам берган.

Ҳазрати Усмон Мусҳафи Ҳазрати Абу Бакр (розийаллоху анху) тўплаган Қуръони карим саҳифалари асосида Зайд ибн Собит, Абдуллоҳ ибн Зубайр, Саид ибн ал-Ос ва Абдураҳмон ибн ал-Ҳорис (розийаллоху анхум)

томонидан кўчирилган. Ушбу Мусҳафнинг Ўрта Осиё заминига келтирилиши тарихи ҳақида турли ривоятлар, қарашлар мавжуд. Ҳазрати Усмон Мусҳафининг қимматбаҳолигини, нодирлигини ҳамда унга эга бўлиш учун катта салоҳият талаб қилинишини эътиборга олсак, Мовароуннаҳрга Соҳибқирон Амир Темур юришлари даврида — 1375 йили Ироқдан олиб келингани тўғрисидаги тахмин ҳақиқатга яқин туюлади.

Мусҳаф узоқ йиллар Самарқанддаги Нодир Девонбеги Тоғо мадрасасида сақланади. Ўрта Осиёни Русия босиб олганидан сўнг, 1869 йили Зарафшон генерал-губернатори Абрамов ушбу Мусҳафни Туркистон генерал-губернатори Фон Кауфманга, у эса, ўз навбатида, Санкт-Петербургга Император кутубхонасига бериб юборади. 1905 йилда Санкт-Петербургда ушбу Мусҳафдан 50 дона нусха олинади. 1917 йил Октябрь инқилобидан сўнг мусҳаф Русия мусулмонлари идорасига берилган. Ўшанда Русия мусулмонлари идораси Уфа шаҳрида жойлашган эди. Шундан сўнг Тошкент, Сирдарё уламолари талабига мувофиқ, «Мусҳафи Усмонни Ўзбекистонга қайтариб бериш тўғрисида»ги Декретга асосан 1924 йили махсус поезд билан Тошкентга юборилган. Мусҳаф бир оз муддат Тошкент шаҳридаги «Ҳожа Аҳрор Валий» масжидида, кейинчалик Ўзбекистон тарихи давлат музейида сақланди. 1989 йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорига биноан Мусҳафи Шариф мусулмонлар идорасига тақдим қилинди.

Халифа Усмон (р.а.) ушбу Мусҳафни ўқиб ўтирган пайтларида шаҳид этилганлар. У кишининг муборак қон доғлари Китоб саҳифаларида сақланиб қолган. Ҳазрати Усмон Мусҳафи кўфий, анборий-химярий хат турида

кўчирилган. Бу хат Ҳижозда тарқалгани учун «ҳижозий хат» ҳам деб аталади. Варақлар ўлчами 53 х 68 см; варақлар сони 338 та. Асл кийик терисига кўчирилган, шундан 69 та варағи шарқ қоғози билан таъмирланган.

«ТИЛЛА ШАЙХ» ЖОМЕ МАСЖИДИ

«Тилла Шайх» жоме масжиди «Мўйи Муборак» мадрасасининг гарбида, шундоқ олдида жойлашган.

Рус олими М.Массон Ўзбекистон Фанлар академияси хабарномасининг 1954 йилги сонидида чоп этилган «Прошлое Ташкента» асаридида: «Ушбу масжид биниси бир неча маротаба бир жойда янгиланган», деб хабар беради.

Охирги маротаба масжид 1902 йили қайта қурилган. Азимбой исмли бой: «Агар ўғил кўрсам, шаҳарда учта масжид қуриб бераман», — деб сўз берган экан. Ўғил туғилганидан сўнг «Ҳастимом» маҳалласида учта масжиднинг қурилишига ҳомийлик қилган. Улар ичида «Тилла Шайх» масжиди ҳам бўлган.

«Тилла Шайх» масжиди ўртача катталиқда — эни 14 метр, бўйи 17,3 метрдир. Икки бурчагида иккита бир хил кичкина минорачалар, ўртасида буларга қараганда каттароқ минора жойлашган. Анъанавий меъморликда янгиллик тариқасида пойдевор 0,85 метрга кўтарилган. Кираверишда тўртбурчак пишиқ фиштдан қурилган айвонча бор. Масжид ичи тўрт бўлакка бўлингани хонақоҳни баландроқ кўрсатади.

Тахминан 1930 йиллардан кейин масжид ёпилиб,

артелга (касб-ҳунар эгалари бирлашмаси) айлантирилган. 1943 йилда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний назоратини ташкил этишга рухсат берилганида фаолиятини қайтадан бошлаган биринчи масжидлар қатори «Тилла Шайх» ҳам очилади. 1972—1973 йилларда масжид таъмирланиб, кенгайтирилади, қибла томонига туташтириб яна бир хонақоҳ қурилади ва аввалги меҳробининг икки ёнидаги девор олиниб, қўшиб юборилади.

2007 йилги қурилиш-таъмирлаш ишларидан кейин «Тилла Шайх» масжиди биноси ташқи ва ички томонидан янада кўркам, ибодат учун қулай бўлди. Гумбазлар ичи бир-бирига ўхшамаган рангин нақшлар билан безатилди, ўзига ярашган ганчкори безаклар ила зийнатланди. Шифт ва деворларига ўрнатилган қандил ва чироқлар хонақоҳни янада ёруғ ва файзли қилди. Ганч ишлари Дониёр, Ислон, Рустам Султоновлар, Аваз Исматов, Ҳабибиддин Муродов, Жаббор Ҳамидов, Қаяом Маҳкамов, Аваз Соатов, Қаҳрамон Маҳкамов каби усталар; ранго-ранг нақшлар, тилла ва кумуш ҳал безаклар эса халқ устаси Абдуғани Каримов бошчилигидаги Йўлдош Қосимов, Файрат Ҳакимов, Абдуазиз Абдумуталов, Музаффар Содиқов, Бахтиёр Каримов, Мирзаҳамид Комилов каби моҳир усталар томонидан амалга оширилди.

Табиийки, мажмуада бўлганлар Тилла Шайх ҳаёти билан ҳам қизиқади. Адиб Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг маълумотларига кўра, Ҳазрати Имом даҳасининг Парчабоф маҳалласида туғилган Тилла Шайх Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор авлодларидан бўлган.

Тилла Шайх октябр тўнтаришидан кейин, советлар

даврида қатағонга учраган, Шарқий Туркистонга қочиб жон сақлаган. Унинг авлодлари ўтган асрнинг 50-йиллари бошларида Ватанга қайтишади. Бу табаррук хонадондан кўпгина таниқли зиёлилар етишиб чиққан. Таниқли адиб, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, раҳматли Ҳожиакбар Шайхов шулардан бири эди.

Ўзини Тилла Шайх бобонинг эвараси деб таништирган Шайхов Боту Фотиҳ ўғлининг маълумотларига кўра, Тилла Шайх 1855 йили Тошкентда дунёга келади. Унинг топган даромади, мол-дунёси чорва ва савдо-сотик орқасидан бўлган. Тилла Шайх ўз даврида меҳр-муруввати, саховатпешалиги билан халқ ичида ҳурмат қозонади. Аёли Бувинисо ая (1955 йили вафот этган) билан бирга уч ўғил, бир қиз (исми Манзура) кўришган. Тўнғич фарзанди Фулом қори ака Хитойда вафот этган, иккинчи ва учинчи ўғиллари Ниғмон ҳожи (1886–1973) ва Низом қори (1898–1976) 50-йиллар бошларидан Тошкентда истиқомат қилишган.

«БАРОҚҲОН» МАДРАСАСИ

«Ҳазрати Имом» мажмуасининг жануби-ғарбий чеккасида, Тилла Шайх масжидининг қибла тарафида «Бароқхон» мадрасаси жойлашган. Тошкентнинг кейинги беш юз йиллик тарихига гувоҳ бу мадраса қадимий илм-фан, маданият ўчоғи ҳисобланади. Шарқдаги икки нисбатан кичик, ғарбидаги ягона (бир неча марта қулаб тушган) катта кўк гумбазлари кўзни олади. Мадраса қурила бошлаган XV аср бошлари Мовароуннаҳр, жумладан, Тошкент ҳаётида ҳам ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, хусусан, маданиятнинг гуллаши билан тарихда унутилмас излар қолдирган. Бу даврда Амир Темур асос солган, қарийб 130 йил ҳукм сурган темурийлар салтанати ўрнида Мовароуннаҳрда Дашти қипчоқ шайбонийларидан бўлган сулола ҳукмронлиги бошланмоқда эди. 1503 йилда Тошкентни қўлга киритган Шайбонийхон унинг бошқарувини Жонибек Султонга топширади. 1509–1524 йиллари эса Суюнчхўжа Тошкент ҳокими бўлди.

Маълумотларга кўра, Суюнчхўжа ҳукмронлиги даврида Тошкент обод бўлди, бир қатор меъморий иншоотлар — Кайковус чорбоғи (Ҳастимом мавзеидан оқиб ўтган сой

соҳилида) қурилди. У саройига илм ва маърифат аҳлини таклиф қилар эди.

Худди шу йиллари ҳиротлик олим ва адиб Зайниддин Восифий Суюнчхўжа даргоҳига паноҳ излаб келади. Ҳукмдор эса уни Кайковус чорбоғидаги илмий-маърифий суҳбатларга қўшади. Ўғилларининг таълим-тарбиясига масъул этиб қўяди.

Суюнчхўжа вафотидан кейин Тошкентни унинг ўғли Султон Муҳаммад (Келди Муҳаммад дейишган) (1525–1533 йиллар) бошқарди. Тарихчи адиб таълим-тарбиясини олиб ўсган ҳокимда илмий-адабий жараённи жонлаштиришга бўлакча бир иштиёқ кўринади. Султон Муҳаммад даврида Кайковус боғидаги илмий-маърифий суҳбат кечалари янада кўркам тус олди. Восифийнинг маълумотларига кўра, бу илм мажлисларини Султон Муҳаммаднинг ўзи бошқарар, унда иштирок этиш истагида бўлганлар ўзларининг янги ижод намуналарини олиб келишларини шарт қилиб қўйган эди. Жумладан, 1521 йил сентябр ойида мусаввир Жамолиддин Келди Муҳаммадга йўлбарсга найза билан ҳамла қилаётган ёш шаҳзода суратини, Обид хаттот эса машҳур хаттотлар ёзувлари битилган дафтарни тақдим этади.

Султон Муҳаммад вафотидан кейин 1533 йили унинг укаси Наврўз Аҳмадхон (Бароқхон) Тошкент хони бўлди. У ҳам ёшлигида Зайниддин Восифийдан шеърят ва мусиқадан таълим олган эди. У чавандозликда уста, жисмоний машқларга ўч, асосий умри ҳарбий юришларда ўтишига қарамай, халққа мурувватли, юмшоқ ва мулойим феълли киши эди. Шу боис уни «Бароқхон»

деб ҳам аташади. Наврӯз Аҳмадхон (Бароқхон) 1554 йили Шайбонийлар давлатининг олий ҳукмдори, Мовароуннаҳр хони бўлди.

Ўшанда фаолиятини эндигина бошлаган мадраса «Бароқхон» номи билан аталди ва бошидан ҳар хил кечмишларни ўтказганига қарамай, бизнинг кунларга ҳам шу ном билан етиб келди.

«Бароқхон» мадрасаси 1502 —1770 йиллар оралиғида босқичма-босқич қурилган, кейин яхлит бир иморат шаклини олган. Қадимшунослар асосан уч босқичда қурилганини аниқлашган. Бинонинг биринчи бўлаги бош пештоқнинг чап тарафидаги номаълум мақбарадир (уни Хожа Аҳроп Валий қурдирган бўлиши ҳам мумкин). Услуби самарқандча, XIV аср иккинчи ярмида тикланган.

Иккинчи бўлаги 1531—1532 йиллари қуриб битказилган. Гумбази «Бароқхон» ёки «Кўк Гумбаз» деб аталган, Суюнчхўжанинг кенжа ўғли Муҳаммад отаси учун солдирган мақбара. Бухоро меъморлиги услубида.

Икки мақбара ораси XVII аср ўрталаригача мазор бўлган. Сўнгра қандайдир сабабларга кўра мазор бузилиб, тимли айвон билан икки мақбара уланган. Тимлар бир қаватлик бўлиб, анъанавий гумбазлар билан ёпилган.

Архив ҳужжатларига кўра, «Бароқхон» мадрасаси 1868 йили 34 ҳужра, бир масжид, бир дарсхонадан иборат бўлган. Муҳаммад Солиххўжа ёзишича, мадраса 1886 йилги зилзиладан қаттиқ зарар кўрган, 22 метрли гумбази қулаб тушган.

Кейинчалик мадраса қаровсиз қолган ва узоқ вақтгача ҳеч қандай мақсадда ишлатилмаган.

1917 йилга келиб, мадрасани ётоқхонага айлантиришган. Натижада унинг тарихий кўринишига катта ўзгартиришлар киритилган.

1936 йилдан мадраса кўрлар жамияти ва омборхона сифатида ишлатиб келинди ва қаровсизлигидан йиқиладиган ҳолга тушди.

XX асрнинг 50-йилларида Бароқхон мадрасаси Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний назорати ихтиёрига берилди. Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон бошчилигида қайта таъмирланди. 1956 йили диний идора мадраса биносига кўчиб ўтди. Бинодан 2006 йилнинг охиригача Ўзбекистон мусулмонлари идораси қароргоҳи сифатида фойдаланилди.

2007 йили «Бароқхон» мадрасаси буткул қайта таъмирланди.

МАДРАСА ПЕШТОҚИДАГИ ЁЗУВ

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ
عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

«Сизлардан яхшиликка даъват этадиган, амри маъруф ва наҳйи мункар ишларни олиб борадиган (бир) уммат бўлсин! Айнан улар (охиратда) нажот топувчилардир» (Оли Имрон сураси, 104-оят).

ГУМБАЗИДАГИ ЎЗУВ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي
السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ
مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا
شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ
الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ

«Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан (бошлайман).

Аллоҳ — Ундан ўзга илоҳ йўқдир. (У) ҳамиша Барҳаёт ва абадий Турувчидир. Уни на мудроқ тутар ва на уйқу. Осмонлар ва Ердаги (барча) нарсалар Униқидир. (Қиёмат куни) Унинг ҳузурида ким ҳам (гуноҳларни) Унинг рухсатисиз шафоат қила олади?! (У) улардан (одамлардан) олдинги ва кейинги нарсани билур. (Одамлар) Унинг илмидан фақат (У) истаган миқдорича ўзлаштирурлар. Унинг Курсийси осмонлар ва Ерни (ҳам) ўз ичига сиғдира олур. У иккисини муҳофаза этиш Уни толиқтирмас. У олий ва буюқдир» (Бақара сураси, 255-оят).

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ
وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ
سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿١٠٦﴾ اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى
النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُم مِّنَ النُّورِ إِلَى
الظُّلُمَاتِ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿١٠٧﴾ أَلَمْ تَرَ إِلَى
الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ
رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا أَحْيِي وَأُمِيتُ قَالَ إِبْرَاهِيمُ فَإِنَّ
اللَّهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي
كَفَرَ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ

«Динда зўрлаш йўқ, зеро, тўғри йўл янглиш йўлдан ажрим бўлди. Бас, ким шайтонни (ёхуд бутларни) инкор этиб, Аллоҳга имон келтирса, демак, у бузилмас, ишончли ҳалқани тутибди. Аллоҳ эшитувчи ва билувчидир.

Аллоҳ имон келтирганларнинг дўстидир. Уларни зулматдан нур сари чиқаради. Кофирларнинг дўслари эса шайтонлар (бутлар)дир. Уларни (кофирларни) нурдан зулмат сари чиқарадилар. Ана ўшалар дўзах аҳлидирлар ва улар унда мангу қолувчилардир.

Аллоҳ салтанат берганидан (ғурурланиб), Иброҳим билан унинг Рабби хусусида баҳслашган кимсани (Намрудни) кўрмайсизми?! Қайсики, Иброҳим: «Менинг Раббим тирилтиради ҳам, ўлдиради ҳам», — деганида, у: «Мен (ҳам) тирилтираман ва ўлдираман», деди¹» Иброҳим айтди: «Аллоҳ Куёшни Машриқдан чиқаради, сен уни Мағрибдан чиқаргинчи?» Бас, (ўша) кофир (гап тополмай) лол бўлиб қолди. Аллоҳ золим кишиларни ҳидоят сари йўлламагай» (Бақара сураси 256–258-оятлар).

МАДРАСА ИЧИ ЎНГ ВА ЧАП

ТАРАФИДАГИ БУРУНЛАР

وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ

وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ

«Улар Парвардигорларига ижобат этган ва намозни баркамол адо этган зотлардир. Уларнинг ишлари ўзаро маслаҳат (билан) бўлур ва Биз уларни ризқлантирган нарсалардан (муҳтожларга) эҳсон қилурлар» (Шўро сураси, 38-оят).

МАНИС

إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ وَإِنَّ الْأَنْبِيَاءَ لَمْ يُوْرَثُوا دِينَارًا وَلَا دِرْهَمًا إِنَّمَا وَرَثُوا الْعِلْمَ فَمَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحِظِّ وَافِرٍ (رواه ابو داود)

¹ Иброҳим (а.с.) билан баҳслашган ва худолик даъвосини қилган бу кофир шоҳнинг номи Намруд ибн Канъон бўлиб, у: «Мен ҳам тирилтираман ва ўлдираман», деб зиндонда ётган асирларнинг тўрт нафарини чиқариб, иккитасини озод қилиб: «Бу тирилтиришим», — деди. Қолган иккитасини қатл қилдириб: «Бу ўлдиришим», — деган эди.

Маъноси: «Уламолар пайғамбарларнинг меросхўрларидир. Пайғамбарлар динор ёки дирҳам мерос қолдирмаганлар, балки илмни мерос қилиб қолдирганлар. Ким шу меросдан олган бўлса, демак, у катта насибага эга бўлибди» (Абу Довуд ривояти).

МАДРАСА ХОНАҚОҲИ МЕҲРОБИНИНГ ЎНГ ВА ЧАП ТАРАФИДАГИ ЁЗУВЛАР

اونگ طرف

برسولش دورد دائم باد	حمد برخالقى كريم وجواد
چند سالى بماند نا آباد	بعد اين گمبذ براق خانى
تاشود مسجدى براى عباد	حاجى داملا توجهى كردند
كردهند وخدا قبول كناد	تاجران زمانه احسانها
صرف كردن تنگه هاى جياذ	ملا تويچى ملا فتاح باى
ايزد اور اجزاي خير دهاد	اهتمام نمود قارى غلام

Ўнг тарафидаги ёзувлар:

Жаводу Карим Яратувчига — ҳамд,

Расулига доим саловотлар бўлсин.

Сўнгра: бу Бароқхон гумбази

қанча-қанча йиллар ободлигича қолсин.

Бандалар учун бир масжид бўлсин деб

Ҳожи домла таважжуҳ қилдилар.

Ўша даврнинг савдогарлари эҳсон қилишди.
 Эҳсон қилишди-ю, камтарлик билан:
 Худо қабул қилсин, дейишди.
 Мулла Тўйчи Фаттоҳбой
 сарф қилди яхши ҳалол тангаларни.
 Қори Фулом эътибор бердилар
 Аллоҳ унга яхши мукофот берсин!

چپ طرف

بود صاحب هنر بلند نهاد	خواجه ابو القاسم است استايش
خانقاهى عجب فرح ايجاد	مسجدى فيض ناك شد اكنون
دلکشا خانقه مبارك باد	اهل علمان مدرسه بشما
جهد كن نام نيك ماند ياد	از جهان ميروود چه نيك و چه زشت
گمبذى كو دو باره شد آباد	شده تاريخ دويمين تعمير
سخن المعى برارد ياد	نيك بنگر كه كفت احرار

Чап тарафидаги ёзувлар:

Бу бинонинг устаси ҳожи Абулқосим.
 У киши етук ҳунар эгаси эдилар.
 Файзли масжид қад ростлади энди.
 Чиройи кўнгилни очадиган хонақоҳ қурилди.
 Муслмонлар бир-бирлари (ни қутлашди) хурсанд
 бўлганларидан:
 Чин дилдан: хонақоҳ муборак бўлсин! — деб.

Жаҳондан ўтади яхши ҳам, ёмон ҳам.

Эй банда, ҳаракат қилгин, сендан фақат яхши ном
қолсин.

Иккинчи бора таъмир қилишга тарих бўлди:

Гумбази 1333 йил иккинчи маротаба бўлди обод.

Яхшилаб қарасанг улуғлар айтганидек,

Алмаий¹ сўзидан тарих келиб чиқади.

Кун чошгоҳга келди. Куз қуёши умр ўткинчи, ҳар
лаҳза ғанимат эканини уқтирадиган донишманд чол каби
ўйга толган. Хиёбонни кесиб ўтиб, шимол томонга икки
юз одимлар юрилса, Ҳазрати Имом Абу Бакр Қаффол
Шоший мақбарасига етилади...

¹ Алмаий — шоир

БУҲОРИЙГА УСТОЗ БЎЛГАН ШОШИЙ

Абу Бакр Қаффол Шоший ҳаёти ва фаолияти ҳақида сўзлашдан олдин, унгача ҳам Шош воҳасида юксак илмий муҳит яратган олимлар ҳақида мухтасар гапирмасак, адолатдан бўлмайди. Зеро, ана шу илм муҳити Қаффол Шоший қаторида нафақат юртимизда, балки Ислом оламида машҳур ва буюк истеъдод соҳиблари етишиб чиқишида унутилмас хизмат қилгани шубҳасиз.

IX—XII асрларда Шош адабиёт, тилшунослик, мантиқ фанлари қаторида ҳадис ва фикҳ илмлари ҳам ривожланган марказлардан бири эди. Имом Абдуллоҳ ибн Абу Авона Шоший, Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид Шоший, Абу Саъид Исо ибн Солим Шоший, Абу Муҳаммад Жаъфар ибн Шуайб Шоший, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Хузайм Шоший, Абу Али Ҳасан ибн Соҳиб ибн Ҳамид Ҳофиз Шоший, Абулайс Наср ибн Ҳасан ибн Қосим Шоший-Тункатий, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Хузайм ибн Қумайр ибн Ҳоқон Шоший каби кўплаб тошкентлик муҳаддислар Ислом оламининг турли шаҳарларидаги мадрасаларда ҳадис илмидан сабоқ беришгани, кутубхоналарда диний-исломий илмларнинг айрим масалалари бўйича мунозараларда етакчилик қилишгани араб манбаларида ёзиб қолдирилган.

Шулардан бири — Имом Абдуллоҳ ибн Абу Авона Шошийдан буюк муҳаддис Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, Жаъфар ибн Муҳаммад Фарёбий ва бошқалар ҳадис илмини ўрганишади. Ўз навбатида, Абу Авонанинг жияни Абу Али Фазл ибн Аббос Шоший илм талабида Марв ва Ироқда бўлиб, Али ибн Ҳажар, Аҳмад ибн Ҳанбалдан ҳадис сабоғини олади. Юртга қайтиб, илмини Шош аҳлига етказди ва Абу Бакр Қаффол Шоший дунёга келишларидан беш йил олдин (899 йил) вафот этади.

ШОШЛИК ФАҚИҲЛАР

Фикҳ илми ривожланиш босқичларида араб бўлмаган, айниқса, Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан олимлар хизмати ила юксак даражаларга кўтарилди. Абу Бакр Қаффол Шоший қаторида Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший, Абулҳасан Қосим ибн Имом Абу Бакр, Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид Шоший, Тоҳир ибн Абдуллоҳ Илоқий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Довуд Ризвон Илоқий, Абу Ражо Муъмил ибн Масрур ибн Абу Саҳл Шоший-Хумракий кабилар ҳам улуғ алломалар жумласидандир.

Салжуқийларнинг буюк вазири Низомулмулк (XI аср) Бағдодда «Низомия» мадрасасини қурдирган эди. Бу илм даргоҳи замонасининг академияси ҳисобланар, ўқиш истагида араб мамлакатларидангина эмас, Самарқанд, Бухоро, Шош каби Туркистон ўлкаларидан ҳам талабалар келишар эди. Жумладан, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший (кейинчалик унга «Мустазҳирий» унвони ҳам

берилган) (1038—1114) ҳам Бағдодга келиб «Низомия»да ўқиган, машхур фақиҳ Абу Исҳоқ Шерозий, Абу Наср ибн Саббоғлардан фикҳ илмини ўрганган эди. Бир неча йилдан кейин унинг ўзи ҳам мазкур мадрасада мударрис этиб тайинланади ва «ҳужжатул ислом» Абу Ҳомид Фаззолий, устози Абу Исҳоқ Шерозийлар қаторида талабаларга дарс беради. Ўз даврида шуҳрат қозонган аллома Шоший-Мустазҳирий Бағдод фақиҳлари раиси бўлган.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Шоший (1007—1092) ҳам фикҳ илмида шуҳрат қозонгач, «Имом» дея тилга тушди. Уни Фазна султони ўз шаҳрига таклиф қилиб, иззат-икром билан қаршилайди. Фазнада фикҳ бўйича асарлар битади. Сўнгра уни вазирулаъзам Низомулмулк Ҳиротдаги «Низомия» мадрасасига мударрислик қилишга юборади. Олим Ҳиротда вафот этган.

ИМОМ АБУ БАКР ҚАФФОЛ ШОШИЙ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ

Имом Абу Бакр Қаффол Шоший ҳазратлари Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний каби Ислом оламининг моваруннаҳрлик буюк алломалари орасида алоҳида ўрин эгаллайди. Замондошлари «Ҳазрати Имом» деб улуғлаган бу зотнинг тўлиқ исми Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший бўлиб, араб манбаларида у кишига алоҳида ҳурмат кўрсатилиб, номига «катта», «улуғ» маъносини ифодаладиган «кабир» сўзини қўшиб ёзадилар.

Қаффол Шоший ҳижрий 291 (милодий 903) йили Шошда туғилиб, болалиги ва ёшлиги шу ерда ўтган. Муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон (раҳматуллоҳи алайҳ) таъкидлашича, дастлабки илмни замонасининг машҳур муҳаддиси ва фақиҳи Ҳайсам ибн Кулайбдан олган. Кейинроқ у илм талабида Мовароуннаҳрдаги маърифат ўчоқлари — Самарқанд, Бухоро, Термиз каби шаҳарларда бўлади. Ўзидан олдинроқ яшаб, бебаҳо диний-илмий мерос қолдирган Имом Бухорий, Имом Термизий каби уламои киромлар асарларини қунт билан ўрганади.

Аллома моҳир ҳунарманд бўлиб, қулфсозликда шуҳрат қозонган. Шу боис «қаффол», яъни қулфчи, қулфсоз деган ном билан танилганлар. Бу ҳақда машҳур тарихчи Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний (1113–1167) «Ал-Ансоб» («Насабнома») асарида бундай ёзади: «“Қаффол” қулфсозлик касбига нисбат берилган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший Шош аҳлидан бўлиб, қулфсозликда шуҳрат қозонган. У ўз замонасининг имоми (пешвоси) бўлиб, фикҳ, ҳадис, усул, тилшунослик илмлари бўйича тенги йўқ олим эди. Қаффол Шошийнинг номи мағрибу машриққа ёйилган».

Шайх Муҳйиддин Нававий (1233–1277) айтишича, агар «Қаффол Шоший» деб зикр қилинса, буюк имом Абу Бакр Қаффол Шоший, агар «Қаффол Марвазий» деб айтилса, кейинроқ яшаб ўтган «Кичик Қаффол» ҳақида сўз бораётган бўлади. «Шоший» («Катта Қаффол») номи тафсир, ҳадис, усул, калом илмларида такрор-такрор зикр этилади. Аммо «Марвазий» («Кичик Қаф-фол») исми эса фикҳга тааллуқли асарлардагина учрайди («Таҳзибул асмо», 2-жилд 556-бет).

Милодий X асрда яшаган Қаффол Шоший ҳазратлари улуг қомусий алломалардан бўлган. Ислом оламидаги обрў-эътибори, илмий салоҳияти ҳақида машҳур араб тарихчилари асарларида кўп яхши гапларни битиб қолдиришган. Жумла-дан, Ибн Халликон (1211–1282) «Вафоётул аён» («Улуг кишилар вафоти саналари») китобида: «Абу Бакр Қаффол Шоший ўз замонасининг имоми (пешвоси) бўлган. У фикҳ, ҳадис, усул, тилшунослик фанлари ва шеър санъати бўйича Мовароуннаҳрда олимлар орасида тенгсиз эди. У Хуросон, Ироқ, Ҳижоз, Шом ва Суғур (Шимолий Сурия)га сафар қилган, унинг донғи бу ўлкаларда кенг тарқалган», — деб қайд этган.

Мисрлик тарихчи Тожуддин Субкий (ваф.1370) «Табакотуш шофеъийа ал-кубро» («Шофеъийанинг улуг даражалари») асарида: «Абу Бакр Қаффол Шоший тафсир, ҳадис, калом, усул, фуруъ, луғат ва шеърият илмларида ҳамда зуҳд ва тақвода, очиққўлликда замонасининг пешқадамларидан бўлган. У кўп илмлар муҳофазасида жонкуяр, ўзи келтирган нарсаларни таҳқиқ этиб, уларни гўзал тасарруф қилувчи замон шахсларидан бири эди», — деб — таърифлайди.

Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний «Ал-Ансоб» («Насабнома») китобида: «Сайхун дарёси ортидаги, турклар билан чегарадош шаҳар «Шош» деб аталади. Бу ердан кўплаб имомлар етишиб чиққан», дея шошлик олимлар тўғрисида маълумотлар келтириб, жумладан, Қаффол Шоший ҳақида бундай ёзади: «Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший бўлиб, тафсир, ҳадис, фикҳ, тилшунослик илмлари бўйича замонасида унга тенг келадиган олим йўқ эди... Нақл:

Бу Абу Бакр қулфсоз фақиҳ,
Фиқҳ билан қийин қулфларни

(м а с а л а л а р н и)

очувчидир».

Усулул фиқҳ илми диёримизда милодий X асрда шакллана бошлагани маълум. Аҳли сунна вал-жамоанинг пешволаридан бўлмиш Қаффол Шоший илк бор бу илмга доир асар ёзган. Бу мазҳабнинг фиқҳий масалаларини дастлаб Имом Шофеъий ишлаб чиқиб, асар ёзган бўлса-да, уни Қаффол Шоший тараққий эттирди. Унинг ҳуқуқшуносликка доир «Китоб фи усулил фиқҳ» асари ўз даврида Ислом дунёсида кенг қўлланилган.

Мовароуннаҳрда шофеъий ва ҳанафий олимлари ўрта-сидаги дўстона муносабатлар қарор топганининг асосий омилларидан бири шундаки, шофеъий мазҳаби асосчиси Имом Муҳаммад ибн Идрис Шофеъий бир неча йил Бағдодда яшаб, Имом Абу Ҳанифанинг энг яқин шогирди Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийдан ҳанафийлик таълимотини ўрганган ва ўзлаштирган. Имом Шофеъийнинг Муҳаммад Шайбонийга катта эҳтиром билдириб: «Ундан бир туяга юк бўладиган нарсаларни ёзиб олганман», — дегани қайд этилади

УСТОЗЛАРИ ВА ШОГИРДЛАРИ

Абу Бакр Қаффол Шоший илм талабида Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларини кезиб чиқади. Бағдод, Куфа, Дамашқ, Нишопур каби шаҳарларга боради. Замонасининг забардаст олимларидан сабоқ олади. Шошлик алломанинг илм-маърифат излаб дунё кезгани қатор

манбаларда кўрсатилган. Машхур олим Шамсуддин Муҳаммад Заҳабий (1274—1348) «Сийар аъломун нубало» («Олижаноб алломалар сийратлари») асарида: «Мовароуннаҳрда усул илми ва ҳадис талаби ила энг кўп сафар қилган олим Қаффол Шоший эди», — деб ёзади.

Ўрта аср араб тарихчиларининг баъзилари Қаффол Шоший устозларининг фақат номларини санаб ўтишади. Имом Муҳйиддин Нававий эса қайси устоздан қаерда билим олгани ҳақида ёзиб қолдирган: «Мовароуннаҳрда ўз асрининг пешвоси, фикҳ илмининг билимдони Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший дастлаб фикҳни Али ибн Сурайж (вафоти ҳиж. 298/ мил. 911)¹дан ўрганди, сўнг илм талабида Хуросонга бориб, Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Хузайма (вафоти 322/933) ва унинг сафдошларидан, Ироқда Муҳаммад ибн Жарир Табарийдан (225/839—310/923), Муҳаммад ибн Муҳаммад Боғандийдан (вафоти 315/927) ва у иккисининг сафдошларидан, Жазирада Абу Аруба Ҳарронийдан, Шомда Абулжаҳм ва унинг сафдошларидан билим олди. Шунингдек, у Куфа ва яна бошқа бир қанча жойларда бўлди».

Манбаларда Қаффол Шошийнинг устозлари сифатида калом илмининг илк намояндаси ва асосчиси Абу Мусо Ашъарий (260/870—330/941), Ислом оламида ишончли муҳаддис дея эътироф этилган «Муснадул кабир» («Катта ҳадис тўплами») муаллифи Ҳайсам ибн Кулайб Шоший (вафоти 335/947), Абдуллоҳ Мадойиний, Абулқосим

¹ Кейинги ўринларда суратда ҳижрий сана, маҳражда милодий сана назарда тутилади.

Бағавий (214/829–318/930), Абу Бакр ибн Дурайдларнинг ҳам номлари кўрсатилган.

Тез орада Қаффол Шоший ҳам замонасининг буюк муаллими бўлиб етишди. Журжонлик шогирди, муҳаддис Абу Абдуллоҳ Ҳалимий (мил. 950–1012 й.) «Шуъабул имон» — («Имоннинг таркибий қисмлари») асарида устози Қаффол Шоший ҳақида: «Бу асрда ундан билимдонроғини учратмадим», — деб эътироф этади. Олимнинг бундай донғи чиққан шогирдлари талайгина эди. Абу Довуд (202/817–275/888)нинг «Муснад»ига шарҳ битган машҳур муҳаддис Абу Сулаймон Бустий (вафоти 388/998), «Нишопур воқеалари» муаллифи Абу Абдуллоҳ Ҳоким Нисобурий (вафоти 405/1014), «Аҳли тасаввуф сийрати» муаллифи Абу Абдурахмон Суллаймий (вафоти 412/1021), Ибн Мандах, фақиҳлардан Абу Абдурахмон Ибрисамий, Абу Исҳоқ Шоший, Носир ибн Ҳусайн Марвазий, Абу Наср Умар ибн Қатога шулар жумласидандир.

АСАРЛАРИ

Қаффол Шоший номини бутун мусулмон оламига машҳур қилган нарса ёзиб қолдирган дурдона асарлари ҳисобланади. У киши тафсир, ҳадис, калом, фикҳ, усулул-фикҳ, шеърият ва тилшунослик илмлари бўйича қомусий олим эди. Унинг асарларига оид маълумотлар бир қатор араб манбаларида қайд этилган.

Шайх Абу Исҳоқ Шерозий бундай ёзади: «Имом Абу Бакр Қаффол Шошийнинг кўплаб асарлари мавжуд, ҳеч бир киши ҳали шунча асар тасниф этмаган. У фақиҳлар ичида биринчи бўлиб «ал-Жадалул ҳасан» («Диалектика

гўзаллиги») номли баҳс-мунозарага оид асар ёзди. Шунингдек, унинг «Китоб фи усулул фикҳ» («Фикҳ усуллари китоби»), «Шарҳур рисола» («Рисола шарҳи») асарлари бор».

Тарихчи Абу Саъд Абдулкарим Самъонийнинг таъкидлашича, Қаффол Шоший «Далоилун нубувват» («Пайгамбарлик далиллари»), «Маҳосинуш шариа» («Шариат гўзалликлари») китобларини ҳам таълиф этган. Имом Нававий ҳам унинг «Далоилун нубувват» ва «Маҳосинуш шариа» китобларини кўрганини айтади.

Исмоил ибн Муҳаммад Исфаҳонийнинг «Далоилун-нубувват» китобида Абу Бакр Қаффол Шошийдан бир ҳадис ривоят қилинган: «Қаффол Шоший Аруба Исҳоқ ибн Шоҳиндан, у Абдуллоҳнинг ўғли Холиддан, у Довуд ибн Ҳандадан, у Умар ва Ибн Саъиддан, у эса Ибн Жубайрдан, у эса Ибн Аббосдан (розийаллоҳу анҳумо), куйидаги воқеани ривоят қилади:

«Аздишануа қабиласидан Замод исмли бир киши ақли заифларни муолажа қилар эди. У Маккага келди ва ерли аҳолидан: «Муҳаммад исмли шахс шоир, мажнун, коҳин, сеҳргар» деб эшитди. Шундан кейин Замод: «Аллоҳга қасамки, шояд Аллоҳ у кишига менинг қўлимдан шифо берса», — деди.

Бас, у Расулуллоҳга (с.а.в.) йўлиқди ва:

— Эй Муҳаммад! Мен сени муолажа қиламан, Аллоҳ менинг қўлимда бу ақлсизлик касалини муолажа қилади, — деди.

Шунда Расулуллоҳ (с.а.в.):

— Аллоҳга ҳамд бўлсин, уни улуғлаймиз, ундан ёрдам сўраймиз, унга истиғфор айтамиз. Аллоҳ кимни ҳидоят

қилса, адаштиргувчи йўқ. Кимни адаштира, ҳидоят қилгувчи йўқ. Ва гувоҳлик бераманки, Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ. Албатта, Муҳаммад Аллоҳнинг қули ва расулидир, — дедилар.

Замод, бу сўзларни яна қайтар, деди. Расулуллоҳ (с.а.в.) унга яна қайтадан айтдилар.

— Коҳинлар, сеҳргарлар ва шоирларнинг сўзларини эшитганман-у, лекин сен айтган каби сўзни эшитмаганман. Бу сўзларнинг денгиз тубигача етиб борди. Исломга кириш учун сенга байъат бераман, — деди Замод.

Расулуллоҳ (с.а.в.):

— Қавмингга ҳам, — дедилар. Замод Исломга кириш учун ўзи ва қавми номидан байъат қилди».

Турли манбаларда Қаффол Шошийдан ривоят қилинган бошқа ҳадислар ҳам мавжуд. Мана шулардан яна бири. Бу ҳадисни Абу Ҳотам Муҳаммад ибн Абдулвоҳид Қаффол Шошийдан, у Абу Али Ҳасан ибн Соҳиб Шошийдан, у Юнус ибн Иброҳим Аданийдан, у Абулҳамид ибн Солиҳдан, у Солиҳ ибн Абдулжаббор Ҳазранидан, у Муҳаммад ибн Абдурахмон Байламонийдан, бу зот оталаридан, оталари эса Ибн Умардан, Ибн Умар Расулуллоҳдан ривоят қилади: «Расулуллоҳ (с.а.в.) бундай марҳамат қилдилар: «Шеърни ўрганинглари, чунки унда ҳикмат ва масаллар бордир».

Қаффол Шоший ҳадислар асосида зарур масалаларни нозик ва тўғри еча оларди. Абуабло Муҳаммад Абдурахмон ибн Абдурахим Муборакфурий (1283–1353) «Тухфатул Аҳвозий» («Аҳвозий тухфаси») асарида Абу Бакр Қаффол Шошийдан бир хабарни ривоят қилади:

«Қози Хусайн ва Абу Саъид Мутаваллий бундай дейишарди: «Баъзи кишиларнинг хайрлашаётганда салом бериш одати бор. Бу саломнинг жавоби мустаҳаб бўлган. Лекин вожиб эмас. Чунки учрашганда ҳам, хайрлашаётганда ҳам салом берилади». Абу Бакр Қафтол Шоший бу фикрни инкор этиб, бундай деган: «Хайрлашаётганда салом бериш учрашгандаги каби суннатдир. Хайрлашганда саломга алик олиш учрашгандаги каби вожибдир». Бу саҳиҳ ва тўғридир.

Қафтол Шошийнинг «Жавомиъул калим» («Ҳикматли иборалар тўплами»), «Адабул қози» («Қозининг одоби») каби асарлари борлиги ҳақида ҳам манбаларда қайд этилган. Жумладан, насабшунос олим Ҳожи Халифа (Мулла Котиб Чалабий) «Кашфуз зунун ан усомоул кутуб вал фунун» асарида Имом Қафтол Шоший қаламига мансуб қуйидаги китобларни санайди:

1. «Маҳосинуш шариа фи фуруъ аш-шофеъийа». Ушбу асарнинг ҳажми жуда катта бўлиб, уч жилддан иборат. Бир нусхаси Қоҳирадаги «Фозилия» мадрасасига вақф қилинган.

2. «Жавомиъул калим». Унда Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) муборак ҳадиси шарифларидан намуналар жамланган.

3. «Адабул Қози ғала мазҳаби аш-шофеъий».

Айрим тарихий манбаларда «Такриб фил фуруъ» ва «Усулуш Шоший» номли асарлар ҳам Қафтол Шоший қаламига мансуб деб кўрсатилади. Аммо Ҳожи Халифа (Мулла Котиб Чалабий) кўрсатишича, биринчи китобни Қафтол Шошийнинг ўғли Қосим ибн Муҳаммад Қафтол Шоший таълиф этган, иккинчиси, тошкентлик

тадқиқотчи олим Нодирхон Махдум Алоуддин Махдум ўғлининг сўзига кўра, Низомиддин Шоший асаридир.

Ҳазрат Қаффол Шоший асарларидан бирортаси мамлакатимиз китоб хазиналарида мавжуд эмас. Фақатгина марҳум муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон 1970 йили Суриянинг Дамашқ шаҳридаги «Зоҳирия» кутубхонасида сақланаётган «Жавомиъул калим» асари қўлёзмасининг фотонусхасини олиб келганлар, холос. Ҳозир у Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасининг қўлёзмалар хазинасида сақланыпти.

Қаффол Шоший илмий меросида «Жавомиъул калим» («Сўзлари қисқа, маъноси кенг ҳадислар») асари етакчи ўринни эгаллайди. Ҳожи Халифа: «Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шошийнинг «Жавомиъул калим» китоби Имом Бухорий шарҳи мажмуаларидаги Расулуллоҳ (с.а.в.) калималари асосида ёзилган», — дея таъкидлайди.

Қаффол Шоший ўзи «Жавомиъул калим» асарининг аҳамияти тўғрисида қўлёзманинг муқаддима қисмида бундай ёзади: "Бу китобимда Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳадислари ичида эшитганларимдан мингта сўз (калима) тўпладим. Уларнинг тузилиши мураккабликдан ҳоли, маънолари чигалликдан йироқ, Пайғамбар ҳидоят билан қўллаб-қувватланган ва тарбиялангани сабабли фасихларнинг фасоҳатидан ва балоғат аҳлининг балоғатидан устундир. Мен уларни ўзлаштириш ва эслаб қолишни осонлаштириш мақсадида бири иккинчисининг ортидан келадиган иснодларини олиб ташлаб, сўзларнинг яқинлигига кўра бобларга бўлинган ҳолда келтирдим".

Масалан «Жавомиъул калим» асарида Қаффол

Шоший ҳадисларни қуйидагидек ихч ган:	الأعمال بالنيات
«Амаллар ниятларга боғлиқдир».	المستشار مؤتمن
«Маслаҳатгўй омонатдир».	الكرم التقوى
«Карам соҳиби бўлиш тақводир».	القرآن هو الدوى
«Қуръон дардларга даводир».	الدعاء هو العبادة
«Дуо ибодатдир».	السلام قبل الكلام
«Аввал салом, кейин калом»	حسن السؤال نصف العلم
«Яхши савол илмнинг ярмидир».	الجماعة رحمة
«Жамоат раҳматдир».	الفرقة عذاب
«Фирқаланиш айни азобдир».	

Қаффол Шошийнинг бу асарида саҳиҳ ҳадислар жамланган. Калималар ва иборалар лўнда, тушунарли, теран шаклда берилганлиги кўриниб турибди. Айни пайтда маърифати ва насихати, фазилати ёлқинланиб турибди. Шунингдек, китобдан Ислом дини аҳкомларидан ташқари, одоб-ахлоқ, илм-маърифат, таълим-тарбияга доир халқимиз орасида кенг тарқалган матал, мақоллар, нодир ва ҳикматли сўзлар ҳам ўрин олган. Бу ҳол китобнинг халқ оммасига тушунарли бўлишини

таъминлаган, кенг тарқалишида ўзига хос таъсир кўрсатган.

Катта китоблардан ҳикматли ибораларни саралаб олиш улкан меҳнат ва салоҳиятни талаб этади. Қафғол Шоший бу борада ўзининг етук ва матонатли аллома эканини исботлаганини эътироф этиш керак.

Тафсир, фикҳ, ҳадис ва адабиётга доир турли манбаларда Қафғол Шошийнинг асарларидан жуда кўп иқтибослар келтирилади.

У билан бир замонда яшаб ижод этган араб адибларидан Абу Мансур ас-Саолибий (961—1038) ўзининг «Йатиматуд даҳр фи маҳосин аҳлал аср» («Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси») асарида Қафғол Шоший улуғ шоирлардан бўлганини айтиб, шеърларидан намуналар келтиради. Қуйидаги сатрлар шулар жумласидан (шеърнинг арабча матни Қафғол Шоший мақбараси пешайвонининг ички девори юқори қисмига ёзиб қўйилган):

Кўнглимиз тўқ, меҳмон учун ҳеч бир шубҳа йўқ,
Дастурхондан есин-ичсин ҳар ким очу тўқ,
Боримизни баҳам кўриш бизнингдир одат,
Қаттиқ нону об-ёвғонга бўлса бас тоқат.
Рози бўлгай зиёратдин дўсту ёримиз,
Бахилларга йўқдир бизнинг асло коримиз.

Ҳазрати Қафғол Шоший тақводорлик, зоҳидлик ва парҳезкорликда ҳам бошқа олимларга намуна бўлган. Бу ҳам тарих китобларида таъкидлаб ўтилган. Унинг шахсияти ва илмий фаолияти фақатгина шарқлик мусулмон тадқиқотчиларни эмас, балки бутун дунё олимларини қизиқтирган. Немис шарқшуноси К. Брок-

кельман ва рус олими В. Бартольд Қаффол Шоший илмий фаолиятига юксак баҳо бериб, араб адабиётида тутган ўрни ҳақида батафсил фикр юритади.

Абу Бакр Қаффол Шошийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги маълумотлар асосан ўрта аср манбалари: Ибн Халликоннинг «Вафоётул аъён» («Машҳур кишилар вафоти саналари»), Тожуддин Субкийнинг (1327—1370) «Табақотуш шофеъийа ал-кубро» («Шофеъийанинг улуғ даражалари»), Муҳйиддин Нававийнинг (1233—1277) «Таҳзибул асмо вал луғот» («Исм ва сўзларни тартибга солиш»), Умар Ризо Қаҳҳоланинг «Муъжамул муаллифин» («Муаллифлар қомуси»), Абу Саъд Самъонийнинг (1113—1167) «Китобул ансоб» («Насаблар ҳақида китоб»), Ёқут Ҳамавийнинг (1179—1228) «Муъжамул булдон» («Мамлакатлар қомуси») ва яна бошқа шу каби асарларда батафсил келтирилади. Бу маълумотлар бир-биридан қизиқарли ва ўзига хослиги билан эътиборлидир. Масалан, Қаффол Шоший ҳақида сўз юритар экан, Ибн Халликон сарлавҳадаёқ унинг исми-шарифи ва насаблари ёнига «имаму асриҳи била мудофаа» — баҳсу мунозараларда «ўз асрининг ҳимояга муҳтож бўлмаган енгилмас йўлбошчиси» иборасини қўшиб ёзади.

ЭЛЧИЛИК ФАОЛИЯТЛАРИ

Шарқшунос олим, марҳум Баҳриддин Маннонов ёзишича, ҳижрий IV (X) асрга келиб, Рум империяси иккига бўлиниб кетади. Бу ҳудуднинг шарқий қисмида қарор топган мустақил Византия империяси таъсир доираси

нафақат Болқон ярим ороли ва Шарқий Оврупада, балки Қора денгиз қирғоқлари, Кавказнинг ғарбий қисми, Кичик Осиёнинг шарқигача бўлган жойларда ҳам мустақамланади. Константинополь халифалик тасарруфига ўтган ҳудудларни қайтадан эгаллашга киришади. Шу мақсадда олиб борилган жангларда Византия қўшинлари бир неча бор ғалабага эришадилар... Византия империясининг Бағдод халифалигига, умуман, Ислом оламига қарши хуружлари ҳартарафлама авж олиб кетади.

Қафол Шоший Ислом дунёсининг турли ўлкаларига илм-маърифат излаб, сафар қилар, ҳаж ибодатини адо этишга тез-тез Маккага борар, қайтаётганида Бағдодда бирмунча вақт туриб, билимларини оширишга ҳаракат қилар эди. Бир гал у Бағдодда тўхтаганида нохуш воқеа устидан чиқиб қолади.

Византия императорининг қўмондони Тағфур аббосийлар халифалигига тегишли Шомнинг шимолий қисми ва Антокияни босиб олиб, халифалик пойтахтига ҳам хавф солади. У Бағдод халифасига шеърый мактуб-таҳдид жўнатади. Мактубда бундай сатрлар бор эди:

«Дамашқдур ота-бобомиз юрти,
Унинг заминига мен соҳиб ўзим.
Мисрни фатҳ этгум шамширим билан,
Чексиз саҳроларда кулар юлдузим.
Ундан сўнг Маккага қараб йўл олсам,
Тундек босиб борар ботир қўшиним.
Қуддусга йўл олиб толмасман йўлда,
У ерда тиклагум муқаддас устун...»

Ўша вақтда Бағдодда кўзга кўринган олим ва шоирлар

кўп бўлса ҳам, ҳеч ким Тағфурнинг бу таҳдид хатига жавоб ёзишга ботина олмайди. Халифа хатга жавоб ёзишни Имом Қаффол Шошийга топширади. Ҳазрати Имом душман хатига жавобан бундай оташин мисраларни битлади:

«Қудрат-ла қувдик биз сизни Рум сари,
Туяқуш мисоли қочдингиз нари.
Қочдингиз қонталаш кирпи сингари,
Бизларни Муҳаммад (с.а.в.) бошлар илгари!
Пайғамбар ҳурмати, қирмадик сизни,
Бизларда бор эди шиддат ва қудрат.
Шом ерин фатҳ этдик бўлиб зарурат,
Миср, Қайравонни, Андалусни ҳам.
Бошингиз мажақлаб, зўр келдик ҳар вақт,
Байтлаҳм, хароба шаҳарлар қатор.
Искандарияда бўлди зафар ёр,
Қуддус, Урушшолимда ғалабамиз бор!
Сизларни енголдик биз мардонавор.
Илму ирфонимиз қадимдан машҳур...
Бемаза шеърингиз бўлмагай манзур.
Бизнинг ашъоримиз дурдона, мақбул,
Билгувчи одамга бағишлар ҳузур...»

«Табақотуш шофеъийа»да берилган шеърий мисралардан ушбу парчани марҳум устоз Нодирхон ибн Алоуддин ўзбек тилига таржима қилган.

Шубҳасиз, Тағфур таҳдид хати орқали мусулмонларнинг ўша вақтдаги маънавий савиясини билмоқчи бўлган. Имом Қаффол Шошийнинг шеърий мактуби эса унга муносиб жавоб, сезиларли зарба бўлиб тушган. Ҳатто

Византия адиблари, коҳинлари ҳам: "Мусулмонларнинг шундай шоирлари борлигини билмас эканмиз", — деб тан олганлари жуда эътиборлидир.

Бу ҳақда Хожа Аҳрор Валийнинг шогирди Шайх Абу Аҳмад Муҳаммад Қозий Шоший қаламига мансуб «Силсила-тул орифин» («Орифлар силсиласи») китобида батафсил ёзилган: «364 ҳижрий йилда вафот қилган Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Қаффол Шоший ал-Кабир ўз замонасининг машҳур уламоларидан бўлиб, ўзлари туғилган Шош (Тошкент) шаҳрида истиқомат қилар эдилар. У зот кўп маротаба ҳажга сафар қилиб, боришда ва қайтишда аксар илмларини олган Бағдодга кириб ўтар эдилар. Бир галги сафарларида Бағдодга келсалар, уламоларнинг ниҳоятда саросимада қолишганини кўрдилар. Чунки Рум подшоҳи — қайсари ибрий тилида халифага бир қасида юбориб, ё шу қасидага муносиб жавоб ёзасизлар, ё ҳар йили ўлпон тўлайсизлар ёки урушга тайёрланаверинглар, деб талаб қилган эди. Ўша пайтда уларнинг Рум билан урушишга имконлари йўқлиги ва талаб қилинган ўлпонни тўлаш учун етарли маблағлари бўлмаганидан, қасидага жавоб ёзишга мажбур эдилар. Бағдоднинг жами уламо ва фозиллари йиғилишди. Лекин қасидага мос келадиган жавоб ёзишга барчалари ожиз қолишди. Рум элчиси эса уларни шошилтирар эди. Шайх Бағдодга кириб келганларида, турклар юртдан Бағдодга бир забардаст олим келибди, деган хабар тарқалди. Халифа одам юбориб, у киши жавоб қасидаси ёзса, эвазига хоҳлаган нарсасини беришини айтади».

Қаффол Шоший ҳаёти ва фаолиятига доир ибрат олса арзигулик бундай хабарлар тарихий манбаларда кўплаб

учрайди. Махдуми Аъзам авлодларидан бўлмиш Саййид Маъсумхон ўғли Хожа Муҳаммад Ҳакимхон қаламига мансуб «Интихобут таворих» асари қўлёзмасида ҳам бу фикрнинг исботини кўриш мумкин:

«Шайх Абу Бакр Қафзол Шошийнинг «Мақомот»-ларида зикр қилинишича, Ҳазрати Шайх ўз ҳаётларини уч қисмга бўлган эканлар. Бир йил Рум тарафга ғазотга борар эканлар. У пайтда Рум ҳануз Ислом шарафига муяссар бўлмаган экан. Бир йил ҳажга борар эканлар. Бир йил ўз вилоятида ўтириб, халқни Ҳаққа даъват қилар эканлар».

«...Нақд қилинишича, Ҳазрати Шайх ғазотга бориб, румликлар билан жанг қилган йили аҳли Исломга шикаст етиб, кўпгина мусулмонлар билан бирга Ҳазрати Шайх ҳам асирга тушадилар. Ҳазрати Шайхни Рум подшоҳининг олдига олиб келганларида, подшоҳ Ҳазрати Шайхга боқиб: «Сен бу вилоятнинг одамига ўхшамайсан, ростини айт, қаердансан?» — деб сўрайди. Ҳазрати Шайх: «Шош вилоятданман», — дейдилар. Подшоҳ: «Сен менинг ибрий тилидаги мактубимга жавоб ёзган одам эмасмисан?» — деб сўрайди. «Ҳа», — деб жавоб берадилар. Подшоҳ дейди: «Сен биз учун Тавротни араб тилига ўгир, сенинг ва барча мусулмонларнинг гуноҳидан ўтаман ва кўп неъматларни инъом қиламан!» Шайх унга: «Майли, розиман, аммо шартим шуки, Таврот қандай нозил бўлган бўлса, араб тилига худди ўшандай таржима қиламан. Аммо ҳозир сизларнинг қўлларингиздаги Таврот ўзгартирилгандир!» — деб жавоб қиладилар. Подшоҳ дарғазаб бўлиб: «Агар бу ишни қилмасанг, сени барча мусулмонлар билан бирга қатл этаман!» — деб дағдаға қилади. Шайх дейдилар:

«Нимани хоҳласанг, шуни қил! Мен Ҳақдан нозил бўлган Тавротдан ўзга Тавротни арабча қилмайман!» Подшоҳ вилоятнинг уламолари ва улуғлари билан маслаҳат қилиб, охири рози бўлиб: «Майли, сен уни арабча қил, аммо биз Муҳаммаднинг шарҳларига келганда кўзимизни юмамиз ва уни ўқимаймиз!» — дейди.

Алқисса, Ҳазрати Шайх Малики Алломга ёлбориш ва зорланиш билан кўмак тилаб, Тавротни арабчалаштиришга киришдилар. Озгина фурсатда шундай катта ишнинг уддасидан чиқиб, Тавротни бошдан-оёқ арабча қилдилар. ...Рум подшоҳи Ҳазрати Шайхга кўп инъомлар бериб, аҳли Исломнинг барчасини озод қилди».

Қафғол Шоший эса бу фидойиликдан ҳам ўзи кўз очиб дунёни таниган Шош аҳлига манфаатлар етишини истади.

Асарнинг давомида ўқиймиз:

«Ўн минг асир холос бўлғони билан Ҳазрати Имом Бағдод халифасининг ҳузурига келиб, кўп ҳурматли бўлиб, «Мендан тиланг», деганида бир нома тиладиларким, Тошкент шаҳрининг волийи, яъни ҳокимининг номиғаким, қадимги подшоҳлардан қолган ариғлар ботил бўлиб (кўмилиб кетиб), Тошкент шаҳрига сув келмоғи машаққат бўлибдир. Имкони бўлса, вилоят ҳокими буйруғингиз бўйича бош бўлиб, сувни жорий қилиб берса, дедилар.

(Халифа) нома ёзиб, бир юзу олтмиш минг танга Аббосий хазинасидан бердиларким, сув учун чиқиб ишлаганларга овқат бўлсин деб. Ҳазрати Имом мазкур танга билан номани келтуриб, вилоят ҳокимига бердилар.

Ҳоким кўп халойиқни олиб чиқуб, кўп кунлар ариқ

қазиб, банд боғлаб, сувларни жорий қилди. Холо Тошкент суви ўшал Ҳазрати Имомнинг таважжуҳлари билан бўлгон сувдир».

«Мулҳақатус суруҳ» муаллифи бундай ёзади:

«Ул зот ўз асрининг ҳимояга муҳтожлик сезмаган (улуғ) имоми эдилар. Унинг махфий бўлмаган тафсир, фатво ва икковидан бошқа юксак таснифлари бор. «Шавоҳидун нубувват» («Пайғамбарлик гувоҳлари»), «Далойилул қибла» («Қибланинг далиллари») ва бошқалар каби. Имом Ғаззолий, Имом Нававий ва Имом Розий китоблари ундан (ул зотнинг китобларидан) нақл қилиш билан тўладир. Ул зот ўз асрининг яғонаси эди. Имом Абу Бакр Қаффол Шошийнинг йигирма жилдлик тафсири бор. Унда Қуръоннинг тартиби ва луғати баён қилинган».

Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший ҳижрий 366 (милодий 976) йили Тошкентда 75 ёшида вафот этади. Кайковус ариғи ёқасидаги қабристонга дафн қилинади.

«ТАҚРИБ» АСАРИ МУАЛЛИФИ

Буюк алломанинг фарзанди Абулҳасан Қосим Шоший ҳам фикҳ илми бўйича етук олим бўлиб, унинг «Фуруъул фикҳ» («Фикҳ тармоқлари») китоби бу фан ривожига катта ҳисса дея баҳоланган. Унинг номи аксарият араб манбаларида «Абулҳасан Қосим ибн Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Қаффол Шоший» шаклида «Тақриб» асари муаллифи сифатида келади. Ҳатто айрим манбаларда, жумладан, Аббодий «Табақот»ида: «Хизматлари буюқдир, бунга унинг

«Тақриб» китоби шоҳиддир», — деб ёзиб қўйилган.

Тожуддин Субкийнинг хабар беришича, Қосим ибн Абу Бакр Қаффол Шошийдан хуросонлик фақиҳлар таълим олишган. Ундан Ироқ аҳли ҳам кўп яхшиликлар кўрган.

Ҳожи Халифа «Кашфуз зунун» асарида «Тақриб» (тўлиқ номи «ат-Тақриб фил фуруъ» — «Фуруъга яқинлашиш») асари муаллифи Шайх Имом Қосим ибн Муҳаммад Қаффол Шоший», деб ёзган.

Ибн Халликоннинг айтишича: «Бу асар мўтабар китоблардан бўлиб, кимнинг ҳузурида шу китоб бўлса, бошқасига ҳожат йўқдир. Бу китобни Байҳақий ва Имомул Ҳарамайнлар мақташган. «Китобут Тақриб»га Имомул Ҳарамайн Абул Маъолий (ваф. 478) талхис (қисқартма) ёзган». Баъзилар ушбу китобнинг муаллифи Абу Бакр Қаффол Шоший дейишади, бу фикр хатодир».

У фикрларини давом эттириб: «Мен (яъни, Ибн Халликон) 665 (1266) йил шаввол ойида Дамашқдаги Одилия мадрасасининг китоблар хазинасида ўн жилдли «Китобут Тақриб»нинг олти жилди сақланаётганини кўрдим. Асарнинг устига муаллифи Абу Бакр Қаффол Шошийнинг ўғли Абулҳасан Қосим экани, мазкур нусха аввал Шайх Қутбиддин Масъуд Нисобурийга тегишли бўлиб, кейин вақф қилингани ёзилган эди. У Сулайм Розий қаламига мансуб «Китобут Тақриб» эмас. Мен кўрган фақиҳлардан кўплари Сулаймнинг асарини Қаффолники деб ишонадилар. Чуқур ўрганиб, шу нарсани аниқладимки, Каффол ўғли қаламига мансуб «Китобут Тақриб»нинг сони жуда кам. Сулаймнинг

«Китобут Тақриб» асари эса одамларнинг қўлларида мавжуд. Хуросон фақиҳлари ҳам Сулаймникини ўқиб ўрганишади».

Тожуддин Субкий «Табақотуш шофеъийа ал-кубро» («Шофеъийанинг улуғ даражалари») асарида мазҳабнинг улуғ имомлари тўғрисида маълумотларни келтириб, бундай ёзган: «Асҳобимиз фақиҳларидан тўрттаси ўзидан давомчилар қолдирган. Абу Бакр Исмоилийдан ўғли Абу Саъд, Имом Абу Саҳддан ўғли Имом ибн Имом, Абу Жаъфар Ханотийдан ўғли Шайх Абу Абдуллоҳ, Абу Бакр Қаффол Шошийдан ўғли Абулҳасан Қосим туғилган». Демак, Қосим Шоший ҳам йирик фақиҳлардан бўлган. Абу Бакр Байҳақий «Шофеъий матнлари мусаннифлари орасида «Тақриб» муаллифидан кўра ишончлироғини кўрмадим», деб Қосим Шоший асарига юксак баҳо беради. Мамлакатимиз китоб хазиналарида ушбу ноёб асар мавжуд эмас.

Имом Нававий фикрича, Қосим Шошийнинг «Тақриб» китоби Музайннинг «Махтасар»и шарҳларидан кўра фойдалироқ асардир. Фикҳий манбаларни ўрганиш ва тадқиқ этишда Абулҳасан Қосим Шошийнинг «Тақриб» асари муҳим манбалардан ҳисобланади.

ҚАФФОЛ ШОШИЙ МАҚБАРАСИ

«Ҳазрати Имом» дея тилга тушган Абу Бакр Қаффол Шошийга ўлимидан сўнг ҳам элнинг хурмат-эҳтироми давомли бўлди. Тошкентнинг Себзор қисмидаги бу киши қўйилган қабристон тевараги «Ҳастимом даҳаси» номини олди.

Баъзи маълумотларга кўра, Қаффол Шоший вафоти даврида ҳозирги мақбарага ўхшаш қурилмани қоракхонийлар гиштан тиклашган. Аммо у бузилиб кетган. Ҳозирги ёдгорликнинг замин қисмлари X—XI асрларга, юқори қисми эса XIV—XV асрларга хос бўлиб, Самарқанд услубида қурилган.

Мақбаранинг асосий кириш эшиги устидаги ёзувдан ҳам маълум бўлишича, ёдгорлик 948 ҳижрий (1541—1542 милодий) йили Фулом Ҳусайн исмли меъмор тарҳи асосида қурилган.

Баъзи тарихий маълумотларга кўра, мақбарани биринчи бор Амир Темур таъмирлатган.

Ёдгорлик ҳудуди яқин-яқинларгача кичкина боғдан ташкил топган бўлиб, бир оз тепаликка жойлашган, мақбара атрофига мевали дарахтлар, тоқлар ва гуллар экилган эди. Мақбара остонасига зинали қия йўл (пандус)

олиб чиқади. Қия йўл тўртбурчак пишиқ ғишт билан териб чиқилган. XIX—XX асрларда олиб борилган таъмирлаш ишларида оврупача пишиқ ғиштлар ҳам ишлатилган.

Мақбаранинг тарҳи тўртбурчак кўринишда бўлиб, шимолда баланд пештоқли кириш қисми, жануб ва шарқда ҳам кириш эшиклари жойлашган, ғарбий девори ташқарига бўртиб чиққан. Мақбаранинг ички тарҳи тўрт тарафли токчасимон катта хонақоҳ ва бурчакларида икки-уч поғонали кичкина тўртта хужрадан ташкил топган. Хужраларнинг жануби-шарқ ва жануби-ғарб тарафларида жойлашган иккитаси саккиз бурчакли бўлиб, икки қатдан иборат. Шимоли-ғарб тарафда жойлашгани тўртбурчак шаклида, у ҳам икки қатдан иборат. Бу хужранинг учинчи қати шимол тарафидаги асосий кириш қисмининг деворида жойлашган очиқ йўлакчага олиб чиқади.

Мақбара хонақоҳидаги ғарб тарафда жойлашган энг катта сағана Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шошийники бўлиб, бу ерда яна тўртта сағана бор. Кириш эшигининг икки тарафида ҳам иккита сағана қўйилган. Эшиклар икки тавақали бўлиб, ўймакор нақшлар билан безатилган ва тепа қисмида ёзувлари бўлган, афсус улар яхши сақланиб қолмаган. Ҳозир эшиклар янгитдан ясалди.

Мақбаранинг ташқи кўриниши пишиқ ғишдан тикланган. Яқинда таъмирдан чиққан баланд гумбази аслидагидек қилиб кошинлаб чиқилди. Чунки тарихий маълумотларга кўра, қадимда гумбаз мовийранг кошинлар билан қопланган бўлиб, айланасига Куръони карим оятлари ёзилган.

Мақбаранинг жанубий қисмига милодий XIX ва XX асрларда яшаган юртимизнинг улуғ уламолари Имом Муҳаммадхон Эшон, Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон, устозлари Баҳодирхон ибн Имом Муҳаммадхон Махсум ва ўғиллари Зиёвуддинхон қори ибн Эшон Бобохон, Саййид Аҳрорхон Махдум ибн Абдуллоҳ Махдумлар қўйилган. Уларнинг сағаналари ҳам қайта таъмирланди.

Совет тузуми даврида бошқа улуғларимиз қабрлари ва сағаналари каби, Ҳазрати Имом Абу Бакр Муҳаммад Қаффол Шоший мақбараси ҳам ўта ташландиқ ҳолатга келган эди. Эндиликда бу ерлар таниб бўлмас даражада ўзгариб, жуда обод бўлиб кетди.

МАҚБАРА ПЕШТОҚИДАГИ ЎЗУВ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللّٰهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ۝ الَّذِينَ
آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ ۝ لَهُمُ الْبُشْرَىٰ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي
الْآخِرَةِ لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللّٰهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ

«Огоҳ бўлингизки, албатта, Аллоҳнинг валийлари (дўстлари)га хавф йўқдир ва улар ташвиш ҳам чекмаслар. Улар имон келтирган ва тақволи бўлганлардир.

Уларга дунё ҳаётида ҳам, охирада ҳам башорат (хушхабар) бордир. Аллоҳнинг сўзларида ўзгартириш йўқдир. Ана шу буюк ютуқдир» (Юнус сураси, 62—64-оятлар).

МАҚБАРА ЭШИГИ ТЕПАСИДАГИ ЎЗУВЛАР

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ ﴿١﴾
فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا ... ﴿٢﴾

«Албатта, одамлар (ибодати) учун қурилган биринчи Уй — Баққа (Маққа)даги муборак ва оламлар учун ҳидоят (манбаи) бўлмиш (Қаъба)дир. Унда аниқ аломатлар - "Мақоми Иброҳим" бордир. Унга (Қаъбага) кирган киши омонда бўлур» (Оли Имрон сураси, 96—97-оятлар).

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَقُلْ رَبِّ أَنْزِلْنِي مُنْزَلًا مُّبَارَكًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ ﴿١﴾

«Яна айт: "Эй Раббим! Мени бир муборак манзилга туширгин! Сен (манзилга) туширувчиларнинг яхшисидирсан"» (Муъминун сураси, 29-оят).

МАҚБАРА ЭШИГИ ҲОШИЯСИДАГИ ЁЗУВЛАР

(А.Навоий рубоийларидан олинган)

Тева қисмидаги ёзув:

Субҳаналлоҳи холиқи зул мажди ва аъло,
Ким андин эрур тўла хало бирла мало.
Гар барг анинг мисли дегайлар уқало
Меҳр олдида зарра янглиф ўлғай масало.

Ё Рабки, иноятингни ёр айла манго,
Йўқлуқда ҳидоятингни бор айла манго.
Ҳам кифоятингни вор айла манго,
Ҳам дурри иноятингни нисор айла манго.

Номингки, тириклигимдин улдур матлуб,
Очиб ўқиғоч бир неча лафзи марғуб.
Кўп тўлғониб ашк ичра ўзумдин ёздум,
Ул навъки, сув ичиға тушган мактуб.

Пастки қисмидаги ёзув:

Васлинг бўлубон жонға муяссар, ё Раб,
Чеҳранг қилибон кўзни мунаввар, ё Раб.
Тутқунг сочибон базмда гавҳар, ё Раб,
Ё Рабки, ижобат айлагил моҳар, ё Раб.

Ҳар лаҳза кўнгил гамингда маҳзун бўладур,
Гар ошиқ эсанг зеби такалүфни унут.

Олам бор эмиш, Навойиё шўрангез,
Оламдаги эл бошдин-оёқ макр-ситез,
Ишқ истар эмиш сени адам мисри сори,
Борғилки, эрур эл тилаган ерда азиз.

ҚАФФОЛ ШОШИЙ ҚАБРИ ТЕПАСИДАГИ ЁЗУВЛАР

صاحبقران أمير تیمور حضرت لاری نینک بو یروغی بیلان
ابو بکر محمد بن علی بن اسماعیل قفال شاشی مبارک قبر لاری
اوستیگه اوشبو دهمه انشائات ایتیلدی. (۱۴ عصر).
۱۵۴۲ میلادی سنه ده صاحب دوران امیری مظفر علم
حامیسی امیر براقخان تامانیدان مقبره قایتہ تعمیر لاندی. "قفال
شاشی"، "شاهی زنده"، "علم ایشیگی" اثر لاری مؤلفی،
سخاوت پیشه انسان ابراهیم میکائل اوغلی ولیوف تامانیدان
۲۰۰۵/۲۰۰۴ ییللارده مقبره قایتہ تعمیر دان چیقدی.

«Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг буйруғи билан Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Исмоил Қаффол Шоший муборак қабрлари устига ушбу даҳма иншоот этилди (XIV аср).

1542 милодий санада соҳиби даврон, амири музаффар, илм ҳомийи Амир Бароқхон томонидан мақбара қайта таъмирланди.

«Қаффол Шоший», «Шоҳи Зинда», «Илм эшиги» асарлари муаллифи, саховатпеша инсон, Иброҳим Микоил ўғли Валиев томонидан 2004—2005 йилларда мақбара қайта таъмирдан чиқди».

БОШҚА ҚАБРЛАР

1. Буюк алломанинг фарзанди Абулҳасан Қосим Шоший ҳам олим бўлган, айниқса, фикҳнинг «Фуруул фикҳ» қисми ривожига катта ҳисса қўшган (X аср охири).

2. Мавлоно Низомуддин Хомуш (раҳматуллоҳи алайҳ) ҳазрати Хожа Алоуддиннинг афзал ва акмал асҳоблари турур (XIV аср).

3. Хожа Аҳрор Валийнинг хотини (XV асрнинг биринчи ярми).

4. Хожа Аҳрор Валийнинг ўғли Муҳаммад Абдуллоҳ. Унинг тўлиқ исми Шамсиддин Муҳаммад Абдуллоҳ бўлиб, «Хожаи Калон» лақаби билан машҳур бўлган. У шайх Абу Лайс Самарқандийнинг шогирди эди. Хожа Аҳрор Валий нодир илм эгаси бўлган бу ўғлини кўп ҳурматларди, гоҳида у билан тафсирхонлик ҳам қиларди. «Бундай ўғул камдан-кам кишиларда бўлур», — дер эди.

Хожаи Калон Андижонга борган ва 908/1502 йилда ўша ерда вафот этган ва дафн қилинган¹. «Рашаҳот»нинг Лакҳнав нашрлари ҳошиясида унинг жасади Тошкентга олиб келингани ва Ҳазрати Абу Бакр Қаффол Шоший мақбараси ичига — онасининг қабри ёнига дафн қилингани ёзилган².

¹ Ориф Навшоҳий. «Аҳволи ва суҳанони Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор», Техрон, 44-саҳифа.

² Фаҳриддин Али Сафий. «Рашаҳот айнил ҳаёт» — «Оби ҳаёт томчилари». Тошкент, Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти. 2004.

5. Хожа Муҳаммад Номий (раҳматуллоҳи алайҳ) Хожа Аҳроп Валийнинг ота тарафидан катта боболари, Қафқол Шошийнинг асҳобларидан (XI аср).

6. Ҳофиз Кўҳакий — Улуғбекнинг шогирди Али Қушчининг набираси (XV аср). Исми Султон Муҳаммаддир. Ўз замонасининг илмли ва обрўли кишиси бўлгани учун 935/1528 йили Тошкентдан тўй муносабати билан Ҳиндистонга Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳузурига хабарчи қилиб юборилган эди.

Ҳофиз Кўҳакий Тошкентда 992/1584 йили вафот этган ва, баъзи маълумотларга қараганда, Қафқол Шоший мақбарасига кираверишда ўнг тарафга дафн этилган.

7. Шайх Зайниддин Маҳмуд ибн Абдулжалил Восифий.

Восифий тахаллусли Зайниддин ибн Абдулжалил (1486—1566 йй.) адиб эди. 1511 йилгача Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Фаридун Ҳусайнга котиблик, бошқа ўғилларига муаллимлик қилган. 1540 йили Бароқхон саройида давлат ҳужжатларини тузган, юритган.

«Марҳум қиблагоҳимиз Эшон Бобохон ҳазратларидан эшитган эдик, Ҳазрати Имом Қафқол Шоший қабрларининг биринчи эшикларидан қадам кўйилганида, ўнг томондаги қабр Ҳофиз Кўҳакийнинг қабрлари, чап томондаги қабр Шайх Зайниддин Маҳмуд ибн Абдулжалил Восифий қабрлари дейилган»¹.

¹ Шамсуддинхон Бобохонов. Шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон. Маънавият ва ибрат мактаби. —2001. «Ўзбек миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти. —187-бет.

МАҚБАРАНИНГ ОРҚА ТОМОНИДАГИ ҚАБРЛАР ЁЗУВЛАРИ

1. Имом Муҳаммадхон Эшон, вафотлари 1300 ҳижрий (1882 милодий) йил.

2. "Ҳар бир нафс ўлим шаробини татиб кўргувчи".

«Маърифат ва фазилат соҳиби Ҳазрат домла Баҳодирхон ибн Имом Муҳаммадхон (раҳимаҳуллоҳи алайҳи). Маликул Маннон.

Таассуфким, жаҳондин бу мударрис пешво кетди,
Улуғ олим муҳаддис ҳам муфассир раҳнамо кетди.
Баҳодирхон Махдум бебаҳо дар улум эрди
Вафот этди чароғи қолидин бу йил баҳо кетди.
1848—1909 йиллар».

3. «Боқийлик фақат Аллоҳнинг ўзигагина хосдир».

Ушбу мунаввар қабрнинг соҳиби Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний идораси муассиси ва раиси, собиқ муфтий, Бухородаги Мир Араб мадрасасининг мудир Шайх Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхондур.

Таваллуд саналари: 1275 ҳижрий (1858 милодий) йил.

Вафотлари: 1377 ҳижрий (1957 милодий) йил.

Аллоҳ таоло у зотни Ўз раҳматига олсин ва жаннат боғларидан жой берсин. Омин».

4. «Албатта, биз Аллоҳнинг ихтиёридамиз ва, албатта, биз Унинг ҳузурига қайтувчилармиз».

«Ушбу қабрга Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний идораси раиси, Имом Бухорий номидаги Ислом олий маъҳадининг асосчиси жаноб муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон ҳазратлари дафн қилинган.

1908—1982 йиллар.

Аллоҳ таоло у зотни Ўз раҳматига ва ризвонига олсин ва жаннатнинг энг олий ўринларидан жой берсин. Оила аъзоларига сабр ва тасалли ато айласин».

5. «Саййид Аҳрорхон Маҳдум ибн Абдуллоҳ Маҳдум. 1876—22.04. —1922 йиллар».

ВОСИФИЙ

Восифий тахаллусли, асли исми Зайниддин Маҳмуд ибн Абдулжалил бўлган бу зот адиб эди. Милодий 1486 йили Ҳиротда туғилиб, 1551 ёки 1566 йили Тошкентда вафот этган. Отаси мунший вазифасида хизмат қилган. Араб тили, адабиёт, фикҳ ва бошқа билимларни пухта эгаллаган. Ҳиротда Шоҳрухия мадрасасида (1511 йилгача) таҳсил кўрган. Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Фаридун Ҳусайнга котиблик, бошқа ўғилларига муаллимлик қилган. Ўн беш ёшида Навоий билан танишган. Ижодини Ҳиротда, Алишер Навоий адабий мактабида бошлаган. Шоҳ Исмоил таъқибидан қочиб, Мовароуннаҳрга келган. 1512—1515 йиллари Самарқанд, Бухорода яшаган, сўнг Фаркат (ҳозирги Паркент), Тошкент ва Шаҳрисабзга саёҳат қилган. 1518 йили Келди Муҳаммадхон (Султон Муҳаммад) томонидан Шоҳрухияга чақирилган, 1525 йилдан умрининг сўнггигача Тошкентда яшаган.

Восифий Келди Муҳаммадхоннинг Хуросонга юришларида қатнашган (1528—1529). 1540 йилдан Бароқхон саройида давлат ҳужжатларини тузган.

Восифийнинг ижодий фаолияти 12—13 ёшидаёқ бошланган. Насрнинг кўпгина турларида (мактуб, ариза, ҳикоя каби), бадий саж услубида яхши ижод қилган.

Ранг-баранг ташбеҳлар ишлатиш, айниқса, муаммо санъатидаги маҳоратига Алишер Навоий юқори баҳо берган. Восифийнинг бир қанча шеърӣй ва насрий асарларини ўз ичига олган «Бадоеъул вақоеъ» («Нодир воқеалар», 1-қисм, 1517—1518; 2-қисм, 1539) китобида Хуросон, Мовароуннаҳр, Туркистон ва Эрондаги 1532 йилгача бўлган давр илмӣй, адабий, тарихӣй ва маданий ҳаёт акс эттирилган. Ибн Сино, Жомӣй, Навоий, шунингдек, Қосим Али Қонуний, Чақар, Чангий, устод Ҳасан Удий, Ҳофиз Басир, устод Шайхи Нойи каби мусиқашунослар, айрим давлат арбоблари ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Китоб Ўрта Осиё халқлари тарихи ва маданияти ҳақида муҳим манба ҳисобланади. Академик Б.Дорн, В.Бартольд, профессорлар Бертельс, Айний ва бошқалар илмӣй тадқиқотларида ундан фойдаланишган. Мазкур асарда Тошкент ва атрофда кечган сиёсий воқеалар, адабий муҳит, хусусан, шоирлар, адиблар тўпланишиб мушоиралар ўтказган Кайковус чорбоғи ҳақида қизиқарли ҳикоялар баён қилинган. Чорбоғ шаҳар қўрғонидан ташқарида бўлиб, Восифий у ерда хон ва султонлар учун шифохона бўлганини ёзади. Тошкент ва унинг атрофида яшаб ижод этган шоирлар, рассомлар, хаттотлар ва бошқа машҳур кишилар ҳақида, вилоят ҳудудидаги темир ва феруза конлари тўғрисида маълумот беради. «Бадоеъул вақоеъ»нинг 83 байтдан иборат маснавийсида Тошкентнинг гўзаллиги, боғ-роғлари, ҳавоси ва зилол сувлари мадҳ этилган¹.

¹ «Бадоеъул вақоеъ» («Нодир воқеалар», тарж. Н. Норқулов) — Т.: 1979.

Восифий Қаффол Шоший мақбараси эшигидан кира-веришда чап томонга дафн этилган.

Қаффол Шоший мақбарасига ул зотдан ташқари бир неча улуғлар, эътиборли кишиларнинг жасадлари қўйилганини билиб олдик.

Тарихчи Муҳаммад Солиххўжа бу ерда катта қабристон бўлгани, Қаффол Шоший мақбараси ортида кўплаб машойихлар ва уламолар дафн қилинганини айтади. Дарҳақиқат, Ҳастимом даҳасининг шу ҳудуди «Мозорихон» маҳалласи деб атаб келинган. Кексалар айтишича, бу жойда уламолардан ташқари машҳур умаролар, хонларнинг ҳам мазори бўлган. Унда шоҳ ва шаҳзодалар, хон ва хонзодалар ва уларга тегишли кишилар ҳам дафн этилган. Шу боис ҳам «Мозорихон» — «Хонлар мазори» номини олган.

Совет даврида «Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси» номида идора жами қирқ тўққиз йил фаолият кўрсатган бўлса, шундан қирқ етти йили давомида ота-ўғил-набира Бобохоновлар раҳбарлик қилишган. Бу шарафли сулола ҳақида алоҳида тўхталмасак бўлмайди.

Шайх Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон (1858—1957), раислик даври 1943—1957 йиллар.

Эшон Бобохон диний таълимотларни аввал оталари Абдулмажидхон ибн Юнусхондан, сўнг машҳур олим Баҳодирхон Махдумдан, кейин ўн икки ёшда Бухородаги «Мир Араб» мадрасасида домла Икромчадан, «Сарой-

тош» мадрасасида Охунжон Охундан, «Кўкалдош» мадрасасида Миён Молик Махсумийдан ва ливанлик машҳур муҳаддис Саид Али Зоҳирӣ ал-Витрий ал-Маданийдан олганлар. Сўнгра «Мўйи Муборак» мадрасасида талабаларга илм берганлар. Тилла Шайх масжидида имом-хатиб бўлиб хизмат қилганлар. 1912 йилда биринчи ҳаж сафарига борганлар. Динга қарши собиқ тузум замонида «Руҳоний уламолар раҳбари» деб Эшон Бобоҳон ҳазратлари икки марта қамалдилар (1937 й. ва 1941 й.).

Иккинчи жаҳон уруши айни қизиган палласида, яъни 1943 йили советнинг динларга муносабати сал юмшаб, жумладан, мамлакатда яшовчи мусулмонлар учун бир раҳбар ташкилот очишга изн берди. Ўрта Осиё ва Қозоғистон диний бошқармаси шу тарз ташкил бўлди. Биринчи қурултойда Эшон Бобоҳон назорат раиси ва муфтий этиб сайландилар. Бу лавозимда то 1957 йилга (вафотларига) қадар сидқидилдан хизмат қилдилар. Идора учун ўз ҳовлиларини бериб қўйдилар. Асрлар ичида ота-боболаридан тўпланиб келган нодир китобларни назоратга тортиқ этиб, кутубхона очдилар.

1945 йилдан диний назорат Саудия Арабистони ва бошқа бир қатор мусулмон давлатлари билан дўстона алоқалар ўрнатади. Совет Иттифоқи мусулмонларининг ҳаж сафарига боришига йўл очилади. У кишининг ташаббуслари билан 1946 йили Бухорода «Мир Араб» мадрасаси қайта очилади.

Ҳазрат саксон йилдан ортиқ умрларини Ислом динининг тарғиботига бағишладилар. Қуръони карим ва ҳадис илмларини жуда яхши билар ва фарзандлари ҳам

келажакда Ислом дини тарғиботчиларидан бўлишини орзу қилар эдилар.

Эшон Бобохон аждодлари ҳижрий 150 йили Шоми шариф (Сурия)дан Исфижоб (ҳозирги Сайрам)га келиб ўрнашиб қолган машҳур арбоблардан бўлишган. Бу ҳақда тўққиз жойига Юсуфхўжа Али ибн Носириддин Марҳумий исмли қозининг муҳри босилган васиқа (шажара) авлодда сақланиб қолган.

Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон 1957 йили вафотларидан кейин Ўзбекистон ҳукуматининг рухсати билан Қафқол Шоший мақбараси орқа томонига дафн этилганлар.

Шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон (1908–1982)

Зиёвуддинхон болалик даврлариданоқ қиблагоҳларининг шогирдларга берган дарсларини кўриб улғайдилар. Кейинроқ «Тилла Шайх» масжидининг имом-хатиби Ҳаким қоридан қироатдан дарс олиб, ўн икки ёшларида Қуръонни тамомила ёд олдилар. 1920 йили «Кўкалдош» мадрасасига ўқишга кириб, у ерда устозлари Жамолхўжа домладан ҳадис илмидан Хатиб ат-Табризийнинг «Мишкотул Масобиҳ» ва Ҳасан Ҳазратдан «Жалолайн» тафсирини, асли суриялик атоқли олим Муҳаммад ибн Саид ибн Абдулвоҳид ал-Асалий аш-Шомий ат-Тараблусийдан Имом Бухорийнинг «Жомеъус Саҳиҳ» китобини дарс олганлар. 1945 йили оталари Эшон Бобохон билан бирга ҳаж сафарига борганлар. 1947–1948 йиллари Қоҳирадаги Ал-Азҳар университетининг шайхларидан Абдуллоҳ Фуққоий ва Ҳофиз Тийжонийлардан дарс олиб, сўнгра Макка ва Мадина шаҳарларида билимларини янада чуқурлаштириб келганлар.

1948 йили иккинчи қурултойда диний назорат раисининг ўринбосари этиб сайландилар. 1957 йилги учинчи қурултойда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасининг раиси этиб сайландилар ва бу зотга «Беш жумҳурият муфтийси» унвони берилди.

Ҳазратнинг ташаббуслари билан 1961 йили диний бошқарма қошида Халқаро алоқалар бўлими ташкил этилди ва тўрт тилда «Совет Шарқи мусулмонлари» номли журнал чоп этила бошланди, 1971 йили Тошкентда Имом Бухорий номида Олий маъҳад (Ислом институти) очилди. 1957, 1960, 1968 йиллари Совет Иттифоқи ҳудудда Қуръони каримнинг чоп этилишига раҳбарлик қилганлар.

Шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳоннинг Ислом оламида обрў-эътиборлари юксак эди. Улар Жаҳон, Совет Иттифоқи ва Ўзбекистон Тинчлик кенгашлари, Жаҳон Олий Ислом кенгаши, Масжидлар бўйича Жаҳон Олий кенгаши, Ислом Олий конгресси, Осиё ва Африка халқлари бирдамлиги каби ташкилотларга аъзо бўлганлар.

Ислом динининг тарғиботи йўлида кўрсатган катта хизматлари учун муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон икки маротаба биринчи даражали «Иордания юлдузи» ордени, «Иордания юлдузи» кўкрак нишони, биринчи даражали «Ливан кедри» ордени, Марокашнинг олий даражали «Буюк мутафаккир» ордени, «Ливан юлдузи» ордени, Совет Иттифоқи ҳукуматининг «Халқлар дўстлиги» ордени билан тақдирланганлар.

Шайх Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон 1982 йили вафотларидан кейин Ўзбекистон ҳукуматининг рухсати билан Қафқол Шоший мақбараси орқа томонига — оталарининг ёнларига дафн этилганлар.

Шамсиддинхон Бобохонов (1937–2003)

Шамсиддин Бобохонов оталарининг вафотидан сўнг 1982 йилдан то 1989 йилгача Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасининг раиси ва муфтий вазифасини бажарган.

Шамсиддинхон Бобохонов арабшунос олим эди, филология фанлари номзоди, дипломат. Араб, инглиз, рус, ўзбек, форс тилларини мукамал биларди. 1966 йили Қоҳирадаги Ал-Азҳар дорилфунунини битирган. Совет Иттифоқи мусулмонлари ташкилотларининг Халқаро алоқалар кенгашининг бўлимида 1966–1974 йиллари катта референт, 1974–1982 йиллари Имом Бухорий номидаги Тошкент Ислом институтининг ректор муовини ва ректори, 1982–1990 йиллари Собиқ Иттифоқ мусулмонлари ташкилотларининг Халқаро алоқалар кенгашининг раиси вазифасида хизмат қилган. 1985 йили Қозон шаҳрида Муқаддас Қуръоннинг чоп этилишига раҳбарлик қилган. 1985 йили Иордания Қироллик академиясининг ҳақиқий аъзоси этиб сайланди. 1994–2003 йиллари дипломатик хизматда бўлди: Ўзбекистоннинг Миср Араб Республикаси, Саудия Арабистони ҳамда ўриндошлик асосида Жазоир, Иордания, Кувайт ва Баҳрайн давлатларидаги Фавқулодда ва мухтор элчиси, Ўзбекистон Республикасининг ташқи ишлар вазирлигида махсус топшириқлар бўйича элчи.

Муфтий Шамсиддинхон Бобохонов Жаҳон, собиқ Иттифоқ ва Ўзбекистон Тинчлик кенгашлари, Жаҳон Олий Ислом кенгаши, Масжидлар бўйича Жаҳон Олий кенгаши, Ислом Олий конгресси, Осиё ва Африка халқлари бирдамлиги каби ташкилотларга аъзо бўлган.

У бир қатор халқаро анжуманларнинг ташкилий қўмиталарига аъзо бўлган ва уларнинг ишида иштирок этган.

Алоҳида хизматлари учун Халқаро Ибн Сино мукофотиغا сазовор бўлган, Совет Иттифоқи ҳукуматининг «Халқлар дўстлиги» ордени билан тақдирланган.

Шамсиддинхон Бобохонов 2003 йили Тошкент шаҳрида вафот этди.

Аллоҳ таоло бу учаларининг дин йўлида кўрсатган фаолиятлари учун савобларни кўпайтириб, жойларини жаннатдан қилсин.

Ҳазрати Абу Бакр Қафтол Шоший мақбарасида бўлганлар унинг шимоли-ғарбида жойлашган, икки қаватли ғиштин бинога кўзи тушади. Меъморий ечими гўзал ушбу замонавий бино ўтган асрнинг 80-йилларида Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси раиси, собиқ муфтий, марҳум Шамсиддинхон ибн Зиёвуддинхон Бобохонов ташаббуси билан «Совет Шарқи мусулмонлари» журнали таҳририяти учун қурилган эди. Ушбу бинода ҳозир Ўзбекистон мусулмонлари идораси қошидаги «Мовароуннаҳр» нашриёти, диний идора муассислигида нашр этилаётган «Ҳидоят» журнали ва «Ислом нури» газетаси таҳририятлари жойлашган.

«НАМОЗГОҲ» МАСЖИДИ

«Намозгоҳ» масжиди ҳам Ҳазрати Имом мажмуаси таркибига киради. Қаффол Шоший мақбарасидан қирқ метрлар шимоли-шарқда жойлашган.

Мутахассислар фикрича, «Намозгоҳ» масжиди 1845—1865 йиллари Кўқон хони Худоёрхон даврида қурилган. Унда асосан жума ва ҳайит намозлари адо қилинар эди. Кундалик беш вақт намоз эса «Мозорихон», «Зарқайнар», «Ёв», «Ҳалимқўп» каби эски маҳаллалардаги кичик масжидларда ўқилган.

Шариатга кўра, жума ва ҳайит намозлари шаҳардаги ёки маълум ҳудуддаги энг йирик масжидларда ўқилиши лозим. «Намозгоҳ» масжидида ҳам жамоат катта бўлган. Тошкент шаҳрининг тўрт даҳаси аҳолиси жума ва ҳайит намозларини Қаффол Шоший мақбараси ёнидаги ушбу масжидда адо этиб келишган. Намозхонлар кўплигидан имом домланинг овозини орқадагиларга эшиттириб турадиган мукаббирлар сони ҳам анчага етган.

Чорсуда, Кўкалдош мадрасасидан беш юз метрлар чамаси жануби-ғарбда илгаридан «Намозгоҳ» масжиди бўлгани маълум. Уни Бароқхон қурдирган. «Намозгоҳ»нинг тўрт томони девор билан ўралиб, қибласи пишиқ ғиштдан кўтарилган, томи эса ёғоч билан ёпилган эди. «Намоз-

гоҳ»нинг 170 та нақшли устуни, боғи, бир танобли ҳовузи ҳам бўлган. Бароқхоннинг ўғли Дарвешхон даврида эса Намозгоҳда пишиқ гишдан, пештоқлари ва равоқлари баланд бир масжид солинади. Бу пайтда масжиднинг устунлари 1400 тага етади. Қалмоқлар ҳужуми давригача (XVIII асрнинг 20-йиллари) мавжуд «Намозгоҳ» кейинчалик қаровсиз қолиб, вайрона бўлади. XIX асрга келиб «Эски Намозгоҳ», «Намозгоҳ» деган ном кўча, маҳалла номи сифатида ишлатила бошлайди. Шу боис бу ерда ҳозир «Эски Намозгоҳ» номли маҳалла бор.

Тошкент Қўқон хонлигига қараган даврда янги «Намозгоҳ» қурилди. Бу ҳодиса шаҳарнинг ривожланаётганига далил эди. «Янги Намозгоҳ» шаҳарга яқин бўлсин деб, шу жойда қурилган. Иккала ҳайит кунлари кечқурундан бошлаб бу ерга Тошкент аскарлари тўпланишар, тонгда қуёш найза бўйи кўтарилганида намоз бошланар эди.

Советлар даврида барча исломий осори атиқалар сингари «Намозгоҳ» масжиди ҳам хароба ҳолига келтирилган эди. Бино бир қанча вақт турли миллат вакиллари учун ётоқхона ва автомобиль ҳайдовчилари тайёрлайдиган мактаб вазифасини ўтади. 1970 йили «Намозгоҳ» масжиди Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси ихтиёрига берилди ва шу йили таъмир ишлари бошланди. Ҳастимомлик машҳур уста Насиб ота ва унинг ўғли уста Карим, уста Наим ёрдамида масжид биноси қайта тикланди.

Марҳум муфтий Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобоҳон ташаббуси билан 1971 йили Тошкент шаҳрида Имом Бухорий номидаги Ислом олий маъҳади очилди. Янги ўқув даргоҳи айни шу «Намозгоҳ» масжидига жойлашди.

Тошкент Ислом олий маъҳадининг биринчи мудири Асрорқул Мавлонқулов 1971—1975 йиллар фаолият олиб борди.

1975—1976 йиллари қўқонлик уста Мансуржон ака бошчилигида масжид ёнида институтнинг маъмурий биноси, кутубхона ва таҳоратхона қурилди.

1982 йили бу ерда ошхона ва мажлисхона, 1984 йили айвонли дарсхоналар тикланди.

Ушбу бинода 2006 йил охиригача Имом Бухорий номидаги Тошкент Ислом институти ўттиз беш йил давомида ноқулай шароитда фаолият кўрсатиб келди. Ҳазрати Имом мажмуасидаги таъмирлаш ва қурилиш ишлари натижасида «Намозгоҳ» масжиди ҳам асл қиёфасига қайтди.

«Намозгоҳ»нинг ғиштли гумбази устига кўк кошнлар ётқизилди. Тепасига ўрнатилган ҳилоли ялтираб, бутун «Истиклол» маҳалласига кўриниб туради. Икки ёғи узун айвонли хонақоҳда яна жамоат бўлиб ибодатни адо этса бўлади. Хусусан, Ислом институти талабалари учун жуда қулай. Ўймакор қилиб ишланган айвоннинг қатор янги ёғоч устунлари «Намозгоҳ»га салобат ва кўрк бағишлаб турибди.

«Намозгоҳ» биносига қадрдонлик назари билан боқар эканман, юрагим орзиқиб кетади. Ахир талабалик йилларида (1983—1987) хоналар тор, танқис бўлишига қарамай, улуғ устозлардан таълим олиш учун «Намозгоҳ»га ошиқиб келардик. Даҳрий тузум ҳукмрон бир шароитда сабр ва матонат билан бизга таълим берган устозларимизни унутиб бўладими! Айниқса, бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. Институтнинг шундоқ қибла

тарафида Қафтол Шоший мақбараси яқинида жисмоний тарбия майдончаси бўлиб, айна шу ерда машғулотлар олиб бориларди. Бу ер қабристон бўлганини билганимдан «шу жойда чопиб-югургилашимиз, ҳар хил спорт мусобақаларини ўтказишимиз марҳумлар руҳига ҳурматсизлик эмасми» деб ич-этимни ер эдим. Бу жойлар қачонлардир обод бўлишини, ҳурмати сақланишини орзу қилар эдим.

2007 йилнинг июнь-сентябрь ойларида «Намозгоҳ» масжидининг шарқ томонида, масжиднинг шундоқ ҳовлисида Ислом институти учун икки қаватли янги бино қуриб берилди. Унда ўқув биноси, кутубхона, қироатхона, ошхона ва ётоқхона мавжуд.

Тошкентнинг қадимий «Мозорихон» маҳалласи «Ҳастимом» мавзеининг марказида, мажмуанинг шимол томонида жойлашган. У юртимиз мустақиллигидан кейин яхши ният билан «Истиқлол» деб аталди. Маҳалла фуқаролар йиғини учун мажмуа ҳудудида шарқона услубда бир идора қуриб берилди. Унда маҳалла аҳли маслаҳатлашиб олиши, турли маърифий тадбирлар ўтказиши мумкин.

МАЖМУА ХИЁБОНЛАРИ

«Ҳазрати Имом» жоме масжидидан янграган азон товуши қўшни маҳаллаларга ҳам эшитилади. Ибодатга ошиқиб келувчиларни бу ердаги йўлагу майдонлар, хиёбонлар беихтиёр ўзига жалб қилади.

Мажмуа ўртасидан кесиб ўтган асосий йўлга қадимий шаҳарсозлик руҳини бериб, қайроқтош, ёндош ёки туташ йўлакларга эса гишт ётқизилган.

Йўлу йўлаклар ва майдонлар ора-орасида барпо этилган кўм-кўк хиёбонлар, арча, оқ қайин ва бошқа турли-туман манзарали кўчатлар улкан мажмуа иқлимига салқинлик бахш этади. Миллий услубда ўрнатилган ёритқичлар кеча-кундуз мажмуага кўрк бериб турибди.

ЎЗБЕКИСТОН МУСУЛМОНЛАРИ ИДОРАСИ ҚАРОРГОҲИ

Ҳазрати Имом мажмуасининг шимоли-шарқ қисмида яна бир гўзал, икки қаватли ғиштин бино қад кўтарди. Бу иншоот Ўзбекистон мусулмонлари идораси учун махсус қурилди.

1943 йили Шайх Эшон Бобоҳон ибн Абдулмажидхон ҳовлисида иш бошлаган Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний назорати 1956 йилдан Бароқхон мадрасаси биносида фаолиятини юритиб келди. Шу ўтган 64 йил давомида иш шароити унча яхши бўлмаганидан Ўзбекистон мусулмонлари идораси учун ҳар томонлама қулай бино қуриш эҳтиёжи бор эди. Бу юксак орзу эди. Аллоҳ таолога туганмас ҳамдлар бўлсин, мустақиллигимизнинг ўн олтинчи йили Ўзбекистон мусулмонлари идораси учун муносиб бир бино насиб этди. Ҳар бир хона энг замонавий иш қуроллари ва жиҳозлар билан таъминланган. Телефон аппаратларидан тортиб, компютер асбоб-ускуналаригача ҳозир қилинган.

Яратилган шароитлар, яхши имкониятлар Ўзбекистон мусулмонлари идораси ходимларидан жонфидолик билан иш юритишни талаб этади, зиммамизга юксак масъулиятлар юклайди.

КУТУБХОНА

Шу ўринда янги бинода жойлашган, шароити замонавий талаб даражасига етган кутубхонамиз ҳақида қисқача тўхтамасдан ўтолмайман. Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонаси 1943 йили Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон ҳазратлари тақдим этган минг нусхадан ортиқ нодир қўлёзма китоб ҳисобига ташкил этилган эди. Кийик терисига ёзилган Ҳазрати Усмон Мусҳафи кутубхонадаги энг бебаҳо ёдгорликдир.

Ҳозир кутубхонада йигирма мингга яқин қўлёзма, тошбосма асарлар, ноёб диний адабиётлар сақланади. Шулардан уч мингга яқини нодир қўлёзмалардир. Кутубхона хазинасида «Катта Лангар» номи билан машҳур бўлган Қуръон нусхаси ҳам сақланади.

Ноёб қўлёзма манбалар қаторидан Қуръони каримнинг турли даврда кўчирилган нусхалари, Масъуд ибн Умар Тафтазонийнинг «Шарҳул Мутававал» (XIV асрда кўчирилган), Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Равзатуш шуҳадо» (XIV асрда кўчирилган), Бурҳониддин Марғиновийнинг «Ҳидоя» (XVIII асрда кўчирилган), Маҳмуд Замахшарийнинг «Кашшоф», Журжонийнинг табобат илмига оид «Заҳиратул Хоразмшоҳ» (XVIII асрда кўчирилган) каби қўлёзма асарлари муносиб ўрин олган.

Хорижий мамлакатлардан келтирилаётган кўплаб китоб ва даврий нашрлар ҳам кутубхона хазинасини тобора бойитмоқда.

Табиийки, янги бинога кўчганимиздан кейин кутубхонамиздаги нодир китобларни асраб-авайлаш шароитлари меъёрий ҳолга келди. Аммо улардан замон талаблари

даражасида фойдаланиш қандай аҳволда, деб сўрашингиз мумкин. Идоранинг янги биносига ташриф буюрган муҳтарам Президентимиз ҳам кутубхонамизни кўздан кечирганларида шу саволни бердилар. Китоб хазинамизда сақланаётган нодир қўлёзма асарларни ўрганиш, фойдаланишда китобхонларга қулайлик яратиш мақсадида кутубхона электрон тизимини яратиш борасида таклиф-мулоҳазалар билдирдилар. Ушбу таклифлар асосида мутахассислар жалб қилиниб, кутубхонамиздаги китобларнинг компютерлашган электрон рўйхати (каталоги) ишлаб чиқилмоқда. Электрон рўйхатга ҳар бир китоб ҳақида камида йигирмадан ортиқ маълумот жойлаштирилган. Жумладан, китоб муаллифи, номи, нашр этилган (қўчирилган) санаси, нашриёт номи, шаҳри, давлати, тили, китоб жузъи, саҳифаси, ашёвий рақами, қайси фанга оидлиги, муҳаррири ва ҳоказолар. Китобларнинг электрон рўйхати нафақат кутубхонамиз ходимлари учун, балки бу нодир китоб ва қўлёзмаларга қизиққан, уларни ўрганиш ниятида бўлганлар учун ҳам қулайдир.

БУЮК АНЖУМАНЛАР

Кун тиккага келди. Ҳазрати Имом мажмуаси бўйлаб зиёратимиз ҳам ниҳоялаб боряпти. Ҳадемай бу кун ҳам адоғига етади. Ўтмаган кун, тўхтаб қолган йил йўқ. Энг муҳими, ундан бир нурли из қолишидир. 2007 йил ана шундай йил сифатида юртимиз, халқимиз ҳаётига, пойтахтимиз Тошкент тарихига нурли из солди. Қолаверса, бу йилда юртимиз жаҳон аҳли, хусусан, мусулмон дунёси арбоблари эътиборида бўлди.

«Ҳазрати Имом» жоме масжидининг осмонўпар мионараларига боқар эканман, яқиндагина буюк анжуман боис нуфузли меҳмонларнинг мажмуага ташрифи хотирамда балқиди. Бу анжуман ҳам юртимиз тарихига зарҳал ҳарфлар билан битилиши шубҳасиз.

2007 йилнинг 14—15 август кунлари Тошкент ва Самарқандда ўтган «Ўзбекистоннинг Ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси» мавзuidaги халқаро илмий-амалий анжуманга дунёнинг ўттиздан ортиқ мамлакатидан юздан зиёд таниқли олим, давлат ва жамоат арбоблари, фан ва маданият ходимлари ташриф буюришди.

Анжуман Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов йўллаган табрик хати билан очилди. Жумладан, унда шундай сўзлар бор:

«...Амалга ошираётган улкан ишларимиз аввало ўзлигимизни, тарихий илдизларимизни англаш, дину диёнатимизни асраб-авайлашга қаратилган бўлиб, биз шу асосда Ислом динининг ҳаққонийлигини ва поклиги, инсонпарварлиги ва бағрикенглиги, одамзотни доимо яхшилик ва эзгуликка чорлаши билан боғлиқ тушунчаларни, бир сўз билан айтганда, унинг маърифий моҳиятини нафақат юртимиз, балки бутун дунё жамоатчилигига етказишни ўз бурчимиз деб ҳисоблаймиз».

Анжуманда сўзга чиққан Ислом Конференцияси Ташкилоти (ИКТ) Бош котиби Акмалуддин Эҳсонўғли, Араб Давлатлари Лигаси (АДЛ) Бош котиби Амр Муса, ISESCO маданият ва алоқа бошқармаси бошлиғи Мустафо Аҳмад Али, ЮНЕСКО Бош конференцияси раиси Муса ибн Жаъфар ибн Ҳассан, ИКТ қошидаги

Ислом маданияти ва санъати тадқиқотлари (IRCICA) директори Холид Эрен, Имом Бухорий номидаги республика илмий-маърифий маркази раҳбари Зоҳидулло Мунавваров, Кувайт давлати адлия, Ислом ва вақф ишлари вазири Абдуллоҳ Маътуқ, Кавказ мусулмонлари диний бошқармаси раиси, Озарбайжон муфтийси Шайхулислом Аллоҳшукур Пошшозода каби нуфузли зотлар Ўзбекистон олимларининг Ислом ҳазорасига, жаҳон фан ва маданияти ривожига қўшган улкан ҳиссасини юксак баҳолашди. Бугун ҳам юртимизда ибратли илмий ва меъморий бунёдкорлик анъаналари давом эттирилаётгани ҳақида тўлқинланиб гапиришди.

Акмалуддин Эҳсонўғли, ИКТ Бош котиби:

— Икки дарё оралиғи — Амударё ва Сирдарё бўйида вужудга келган буюк маданият бутун дунё цивилизациялари тарихида алоҳида ўрин тутди. Бугун ана шу табаррук заминда ўтаётган халқаро анжуманда иштирок этаётганимдан бағоят хурсандман.

Мамлакатингиздан етишиб чиққан диний ҳам дунёвий билимларнинг етук намояндаси бўлган зотлар жаҳон илм-фанига улкан ҳисса қўшганлар. Масалан, Пайғамбаримизнинг (соллаллоху алайҳи васаллам) муборак сўзларини саҳиҳ китобга жамлаган Имом Бухорийнинг хизматларини таърифлаб адо қилиб бўлмайди. Қолаверса, хулафои рошидинлардан бўлган Усмон ибн Аффон (розийаллоху анху) даврларида китобат қилинган Мусҳафнинг Тошкент шаҳрида сақланаётгани ҳам бу юртнинг Ислом оламида нечоғлиқ қадр-қимматга эга эканини тасаввур этиш учун кифоя қилади.

Амр Муса, АДЛ Бош котиби:

– Аслида, Тошкент шаҳри бундан анча олдинроқ Ислом маданияти пойтахти деб эълон қилиниши керак эди. Чунки бу қадимий шаҳар Ислом оламида барча даврларда ҳам муҳим ўрин тутиб келган. Бу заминдан шу қадар кўп олимлар, донишмандлар, шоирлар етишиб чиққанки, улар худди нур янглиғ Ислом дунёсини ёритишган, нафақат Шарқ, балки бутун инсоният ўғонишига бемисл ҳисса қўшишган.

Бугун Ўзбекистон ҳукумати мамлакатнинг тарихий шухратини тиклаш, Ислом меросини асраб-авайлаш йўлида қилаётган ишлар бизни мамнун этади. Бу, айниқса, дунё миқёсида соф исломий ақидага турли фарзли кучлар томонидан таҳдид қилинаётган ҳозирги пайтда ўта аҳамиятлидир.

Мустафо Аҳмад Али, ISESCOнинг махсус вакили:

– Ўзбекистонда исломий меросни асраш, авлодларга етказиш бўйича сўнгги йилларда амалга оширилган ишлар қалбни қувонтиради. Фурсатдан фойдаланиб, Ислом фани, маданияти ва таълимини ривожлантиришга қўшаётган улкан ҳиссаси учун Ўзбекистон ҳукуматига ташкилотимиз раҳбарияти ташаккурини билдираман. Халқаро анжуманнинг бу қадар уюшқоқлик билан ва юқори савияда ташкил этилгани бизни қувонтирди. АЙСЕСКО ҳамда Ўзбекистон ўртасида исломий меросни кўз қорачиғи каби авайлаш йўлидаги ҳамкорлик бундан кейин ҳам давом этишига умид қиламан.

Муса ибн Жаъфар ибн Ҳассан, ЮНЕСКО Бош конференцияси раиси:

– Бағдод шаҳри XI асрда дунёнинг буюк тамаддуни маркази ўлароқ донг таратган эди. Ўшанда халифа Хорун

ар-Рашид бошчилигида ташкил этилган «Байтул ҳикма»да улуғ алломаларнинг бебаҳо асарлари яратилди. Ислом маданиятининг 2007 йилдаги пойтахти деб эълон қилинган Тошкент шаҳрини шонли илм-фан маркази бўлган Бағдодга қиёслаш мумкин. Чунки Тошкент ҳам кўп асрлар давомида минтақанинг илм-фан маркази сифатида шуҳрат топган.

Шайхулислом Аллоҳшукур Пошшозода, Кавказ мусулмонлари бошқармаси раиси:

– Бугун шуни фахр билан айтаманки, табаррук ўзбек заминини мен иккинчи ватаним деб ҳисоблайман. Айнан Имом Бухорий, Имом Термизий, Хоразмийлар юртида исломий илмларни эгаллаб, олий диний маълумот олдим. Айнан улуғ устозим Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон тавсиялари билан бундан йигирма етти йил муқаддам Кавказ мусулмонлари бошқармасининг раиси этиб сайландим. Озарбайжонлик марҳум академик Зиё Бунёдов «Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар давлати» (1097–1231) китоби учун «Хоразмнинг фахрий фуқароси» унвонига мушарраф бўлди. Мовароуннаҳр диёри асрлар давомида улуғвор масжидлари, мадрасалари, бой кутубхоналари, машҳур олимлари туфайли Ислом дунёсининг етакчи маърифий марказларидан бири бўлиб келган.

Ислом маданияти зоҳирий ва ботиний кўринишларга эга. Зоҳирий дейилганида, масжиду мадрасалар, кийиниш, маросим ва турли тадбирлар тушунилса, ботиний маданият дейилганида, ҳар бир мусулмоннинг имон-

эътиқоди, дунёқараши, хулқ-атвори ва ўзгалар билан муомаласи каби маъноларни англаймиз.

Зоҳирий маданиятда ҳам, ботиний маданиятда ҳам бизнинг диёримиз доимо пешқадам бўлиб келган. Бунинг исботи сифатида Самарқанд, Бухоро, Хива, Урганч, Қарши, Шаҳрисабз, Термиз, Фарғона, Тошкент ва бошқа вилоят, шаҳар ҳамда туманларда қад кўтариб турган меъморий обидаларни кўрсатиш мумкин. Уларнинг шарқона исломий шаклу безаклари, нақшу битиклари ва улуғворлиги асрлар давомида дунё аҳлини лол қолдириб келмоқда. Мустақиллик шароитида ушбу анъаналар янгидан ҳаётга қайтарилмоқда, бундан-да муҳими — уларни давом эттира оладиган янги авлод дунёга келмоқда. Ҳозирги кунларгача таъмирланган ва янгидан қурилган улкан иншоотлар бунинг ёрқин исботидир.

Исломий маданиятнинг нозик бир кўринишлари борки, улар билан бизнинг халқимиз алоҳида фахрланса арзийди. Улар меҳмоннавозлик, камтарлик, андиша, ўзаро иззат-ҳурмат, кечирувчанлик, нонни эъзозлаш, овқатланиш одоби, болажонлик, меҳр-оқибат, силаи раҳм каби умуминсоний қадриятлардир. Бу фазилатларнинг асосий манбаи Қуръони карим оятлари ва ҳадиси шарифлардир. Халқимизнинг бу каби хислатларини хорижлик дин ва давлат арбоблари алоҳида эътироф этишди.

Юртбошимиз Ислом Каримов Оқсаройда халқаро анжуман иштирокчиларидан бир гуруҳини қабул қилгани анжуман шукуҳига шукуҳ қўшди, унинг мавқеини янада кўтарди. Президентимиз учрашув чоғида

Ислом олами олдида турган энг долзарб ва муҳим вазифаларга эътибор қаратиб, тўртта масала хусусида алоҳида тўхталдилар:

– Ислом умматини бир мақсад атрофида бирлаштириш, унинг таркибида тарқоқлик ва қарама-қаршиликка йўл қўймаслик;

– таълим-тарбия соҳасига алоҳида эътибор бериш, мавжуд барча имкониятларни мана шу мақсад йўлида сафарбар этиш;

– қашшоқлик ва камбағалликка қарши курашиш;

– Ислом таълимотининг моҳиятини, унинг инсонпарварлик, мўътадиллик ва маърифатпарварлик хусусиятлари ва аломатларини дунё миқёсида кенг тарғиб этиш.

Бу масалаларга, аввало, биз, дин соҳаси ходимлари, қолаверса, Ислом маданияти бешикларидан бири бўлган юрт фарзандлари жиддий эътибор беришимиз, муаммоларни елкама-елка туриб ҳал қилишимиз керак.

АЙСЕСКО ташкилоти яна бир хайрли ишга қўл урди — 2007 йил ноябрь ойининг 13–15-кунлари Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида «Ўзбекистон Ислом оламининг буюк мутафаккирлари юрти» мавзуида илмий анжуман ташкил этилди. Анжуман ишида Туркия, Миср, Марокаш, Саудия Арабистони, Тунис ва Баҳрайн мамлакатларидан йигирмадан ортиқ олим ҳамда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Тошкент

Ислом университети, Ўзбекистон Республикаси Бадиий Академияси каби илмий муассасалардан олим ва мутахассислар қатнашишди. Меҳмонлар орасида АЙСЕСКО ташкилотининг масъул вакили Абдуллоҳ ибн Арафа (Марокаш) ҳам бор эди.

Илмий анжуман олдидан меҳмонлар Самарқанднинг тарихий обидаларини, улуғ алломалар ётган жойларни зиёрат этишди. Айниқса, Хартанг қишлоғидаги Имом Бухорий мажмуаси зиёрати меҳмонларни қаттиқ ҳаяжонга солди. Ҳатто туркиялик олим Аҳмад Турон Арслон мажмуа дарвозаси олдида ватанига — оиласига қўнғироқ қиларкан: «Биласизларми, мен ҳозир қаердаман?! Ҳозир Имом Бухорий ёнларида туриб сизларни дуо қиламан!» — деди тўлқинланиб.

Умуман, Имом Бухорий, Имом Термизий, Бурҳониддин Марғиноний каби алломалар юртига келиш меҳмонларни қанчалик ҳаяжонлантирган бўлса, буюк алломаларимизнинг жаҳон илм-фани тараққиётига қўшган ҳиссаларини чет эллик олимлардан эшитиш бизни ҳам шунчалик тўлқинлантирди. Масалан, Осиё ва Африка ёзувчилари уюшмаси раиси Муҳаммад Маржон табрик сўзида: «Бу юртга худди Каъбатуллоҳга талпинган каби иштиёқ ва ҳаяжон билан кириб келдик!» — деган самимий эътирофи ила ҳамманинг кўнглидаги гапни айтди. Туркиядаги Кўниё университети профессори доктор Закариё Китобчи Бухорода қилган маърузасини: «Бу ерда яратилган буюк мерос сари шошилиниг, чунки ўтмишда ёмон саналмаган нарса келажакда ҳам ёмон бўлмайди!» — деган хитоб билан яқунлади. Доктор Муҳаммад Мурсий Шариф эса:

«Ўзбекистон Ислом тараққиётига худди ўтмишдагидек яна йўлбошчи бўла олади деб ўйлайман», — дея умид билдирди.

Хуллас, ҳамма маърузалар ҳам юксак савияда эди. Анжуман қатнашчилари Бухорода Баҳоуддин Нақшбанд, Чор Бакр мажмуаларини зиёрат этишди, Масжиди Калон, Боло Ҳовуз, Қўшмадраса, Лаби Ҳовуз каби тарихий масканларни томоша қилишди.

ЎН ОЛТИ ЙИЛНИНГ ТАҲЛИЛИ

Бугун зиёрат боис бир диллашадиган, келгусида қиладиган ишларимизни кенгашиб оладиган кун ҳам экан. Хайрли амаллар эса, шубҳасиз, хайрли кенгашлар натижасида рўёбга чиқади. Биз юртимиз мустақиллиги шарофати ила асрларга татийдиган маънавий покланишга, маърифий юксалишга юз тутдик. Мустақиллигимизнинг 16 йиллиги арафасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент девонининг қўшма мажлиси бўлди. Президент Ислом Каримов «Ўзбекистоннинг ўн олти йиллик мустақил тараққиёт йўли» маърузасида ҳар соҳада бўлган ижобий ўзгаришлар жараёнини таҳлил қилиб берди. Ундан ҳар бир юртдош ўзига керакли сабоқлар олиши бегумон. Шахсан мен маърузанинг ушбу жойларини ўзим учун белгилаб чиқдим:

«Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мамлакатимизни ислоҳ этиш ва янгилашга қаратилган дастурий вазифаларни бажаришда биз миллий қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримизни сақлашга, халқимизнинг асрлар давомида шакланган менталитетига ҳурмат билан муносабатда бўлишга катта эътибор қаратдик».

Юртимизда диний эътиқод эркинлигига кенг йўл очилгани, жамоат бўлиб ибодатларни адо этишга шароит

яратилгани бунинг ёрқин исботи. Қуйидаги эътироф ҳам айни ҳақиқат:

«...Айниқса юртимизда миллатлар ва динлараро тинчлик-тотувликни мустаҳкамлаш, маънавий ва ахлоқий тарбияни кучайтириш, тарихий илдиэларимизга, миллий ўзлигимизга қайтиш, аҳолининг сиёсий онги ва ҳуқуқий маданиятини оширишга доир аниқ мақсадга йўналтирилган ишларимиз муҳим аҳамият касб этганини таъкидлаш жоиз.

Бугунги кунда халқимизга азалдан хос бўлган ҳамжиҳатлик ва бағрикенглик, меҳр-оқибат, меҳмондўстлик ва саховат каби инсоний фазилатлар янада ёрқин намоён бўлмоқда ва бундай маънавий муҳит одамларнинг руҳи ва кайфиятига ижобий таъсир кўрсатмоқда».

Ахир Ҳазрати Имом мажмуаси барпо этилишида ҳам худди шундай ҳамжиҳатлик, меҳр-оқибат, саховат каби халқимизнинг қонида жўш урган фазилатлар бор-бўйи билан кўрингани боис, у умумхалқ ҳашарига айланди, кўрмаган киши ишонмайдиган қисқа фурсатда кўркам бир маскан бунёд бўлди.

Маъруза ютуқларнинг эътирофигина эмас, келгуси ишларимизга дастуриламал бўладиган мулоҳазаларни ўртага ташлагани билан ҳам қимматлидир:

«Биз бугун юртимизда янги ҳаёт барпо этар эканмиз, бир масалага алоҳида эътибор беришимиз лозим. Яъни, коммунистик мафкура ва ахлоқ нормаларидан воз кечилганидан сўнг жамиятда пайдо бўлган ғоявий бўшлиқдан фойдаланиб, четдан биз учун мутлақо ёт бўлган, маънавий ва ахлоқий тубанлик иллатларини ўз ичига олган «оммавий маданият» ёпирилиб кириб келиши мумкинлиги барчамизга аён бўлиши керак».

СЎНГСЎЗ ЎРНИДА

Муҳтарам ўқувчи! Сиз билан улуғ аллома Абу Бакр Қаффол Шоший — Ҳазрати Имом ҳаёти, илмий меросидан сўз юритиш баҳонасида Тошкентимизнинг ўтмиши ва бугуни ҳақида ҳам қисқача суҳбатлашиб олдик. Аллоҳ таолонинг марҳамати, халқимизнинг ҳалол меҳнати билан қайта таъмирланган осори атиқалар тарихи билан, янги бунёд этилган Ҳазрати Имом мажмуаси билан танишдик.

Аслида бу сўзлаганларимиз қадим Шош заминидан бунёд этилган бой илмий-маданий мероснинг бир қисмидир, холос. Бу ерда камол топган улуғ алломалар, гуркираган илм-маърифат масканлари, табаррук зиёратгоҳлар ҳақида ҳар қанча гапирсак, хикоя қилсак, оздир.

Мустақиллик туфайли улуғ боболаримизнинг эзгу анъаналари қайта тикланди. Бугун Тошкентда фаолият юритаётган юздан ортиқ жоме масжиди, исломий илм масканлари фаолиятида ҳам буни кўришимиз мумкин. Тошкент Ислом университетида, Имом Бухорий номидаги Тошкент Ислом институтида, Кўкалдош ва Хадичаи Кубро мадрасаларида ёшларимиз ўзгача бир чанқоқлик, тиришқоқлик билан илм хазиналарини эгаллашга

киришишган. Улар бир-биридан салмоқли яхши-яхши тадқиқотларга қўл уришяпти.

Ҳазрати Имом каби улуғ боболаримизнинг эл-юртга холис хизмат қилиш борасидаги гўзал анъаналарини талаба ёшларимиз ғайратида, янги етишиб чиқаётган қорию қурроларимиз, олимларимиз тимсолида, кўҳна обидаларни маҳорат ва ихлос билан таъмирлаётган меъморларимиз меҳнатида, улуғ калималарни нилий гумбазларга, баланд пештоқларга дид билан битаётган безакли хаттотлик ишларида яққол кузатишимиз мумкин.

Ёшларимиз Ҳазрати Имом мажмуаси каби иншоотлар қурилишида ҳиммат кўрсатган тенгдошлари фаолиятдан хабар топса ёки Абу Бакр Қафғол Шоший каби жаҳон таниган олимларимизнинг ҳаёт йўллари яқиндан билишса, маънавиятлари яхши томонга ислоҳ бўлиши аниқ. Шунда маданият иллатлари миллий маданиятимиз қаршисида чекинади, ёшларимиз онгини заҳарлашга кучи етмайди! Ҳазрати Имом мажмуаси боис Ҳастимом даҳаси обод бўлди, қадимги нуфузини тиклади. Унинг доврўғи яна етти иқлимга кетади, иншааллоҳ.

Ислом маданияти пойтахти деган юксак мақомга эга бўлган Тошкентимизнинг маънавий-маърифий маркази «Ҳазрати Имом» мажмуаси қурилишида бош бўлиб турганлар қаторида унга зарра мисқоличалик ҳисса қўшган ва ҳисса қўшаётган барча яхши ниятли юртдошларимизга Аллоҳ таолодан жаннат кўшқларини тилаб қоламиз. Омин, ё Роббал ʼаламин!

Китобимиз орқали зиёратимиз давомида бизга
гойибона ҳамроҳлик қилган азизлар! Сизларни ҳам
Ҳазрати Имом мажмуаси зиёратига чорлаймиз.

Барча хайрли амалларингизни Аллоҳ таоло даргоҳида
қабул айласин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Куръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири.
2. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. «Ҳадис» («Ал-жомиъ ас-саҳиҳ»). «Қомуслар бош таҳририяти», 1991.
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд.—Т.:
4. Неъматулло Муҳамедов. Шош воҳаси олимларининг илмий-маънавий мероси. «Тошкент Ислом университети» нашриёти, 2007.
5. Тошкент. Энциклопедия. «Қомуслар бош таҳририяти». 1992.
6. Ўктам Султонов. Муҳаммад Солиҳхўжа ва унинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари. —Т.: Ўзбекистон, 2007 й.
7. Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар —Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1992.
8. Усмонхон Алимов. Имом ал-Бухорий баракоти. Мовароуннаҳр, 2007.
9. «Моҳият» газетаси. 2007 йил 27 июль, 30 (363)-сони.

10. «Хуррият» газетаси. 2007 йил 15 август, 34 (546)-сони.
11. «Ҳидоят» журнали —Т.: 2007 йил, 2-, 8-сонлари.
12. «Ҳидоят» журнали, махсус сон.

МУНДАРИЖА

Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори «Ҳазрати Имом (Ҳастимом) жамоатчилик жамғармасини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»	5
Муқаддима	8
Йўлда кечган ўйлар	10
Эски Тошкент ҳақида	14
Тошкент дарвозалари	21
Ўрда	22
Кўчалар	24
Азон садолари	25
Юртбошимизнинг олижаноб мақсади	28
Бир йил олдинги манзара	34
Совет даврида	35
Юртбошимизнинг ташрифлари	41
«Ҳазрати Имом» жоме масжиди	51
Мажмуа майдони — янги намозгоҳ	59
«Мўйи Муборак» мадрасаси	60
Ҳазрати Усмон Мусҳафи	62
«Тилла Шайх» масжиди	65
Бароқхон мадрасаси	68
Бухорийга устоз бўлган Шоший	78

Шошлик фақиҳлар	79
Имом Абу Бакр Қаффол Шоший ҳаёти ва фаолияти	80
Устозлари ва шогирдлари	83
Асарлари	85
Элчилик фаолиятлари	92
«Тақриб» асари муаллифи	98
Қаффол Шоший мақбараси	101
Восифий	109
«Намозгоҳ» масжиди	118
Мажмуа хиёбонлари	122
Ўзбекистон мусулмонлари идораси қароргоҳи	123
Кутубхона	124
Буюк анжуманлар	125
Ўн олти йилнинг таҳлили	134
Сўнгсўз ўрнида	136
Фойданилган адабиётлар	139

Усмонхон Алимов

ҲАЗРАТИ ИМОМ
(ҲАСТИМОМ)

Ношир: Юсуф МАҲМУДОВ
Муҳаррир: Вафо ФАЙЗУЛЛОҲ
Дизайнчи: Ж. АДИЛОВ
Техник муҳаррир: Т. ХАРИТОНОВА
Мусаҳҳиҳ: Л. ИГАМОВА
Матн терувчи Р. КАРИМЖОН қизи
Компьютерда саҳифаловчи Б. ДУШАНОВА

Босишга 07.07. 2008 й. рухсат берилди.
Бичими 60 × 90^{1/16}, Офсет усулида босилди.
Шартли босма 9,0 + 4,0 вкл. Нашр табоғи 5,15+3,11 вкл.
Адади 3000 нусха. № 08-121

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O‘zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйида босилди. 700129,
Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Усмон Алимов

А 49 Ҳазрати имом (Ҳастимом)/ —Т. Moʻarounnahr,
2008. -144 б.

ВБК 84(50)6

ISBN 978-9943-12-105-8